

**T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

ATATÜRK DÖNEMİNDE TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Serdar KARTAL

Danışman:

Prof. Dr. Fahri SAKAL

Samsun, 2017

T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ATATÜRK DÖNEMİNDE TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Serdar KARTAL

Danışman:
Prof. Dr. Fahri SAKAL

Samsun, 2017

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Hazırladığım Yüksek Lisans Tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, yazımda enstitü yazım kılavuzuna uygun davranıldığını taahhüt ederim.

06 /01/ 2017

Serdar KARTAL

TEZ KABUL VE ONAYI

Serdar Kartal tarafından hazırlanan Atatürk Döneminde Türkiye-İran İlişkileri” başlıklı bu çalışma, ...tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliğiyle/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan : _____

Üye : _____

Üye : _____

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

___ / ___ / ___

Enstitü Müdürü

ÖZET

ATATÜRK DÖNEMİNDE TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİ

Serdar KARTAL

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, Ocak/2017

Danışman: Prof. Dr. Fahri SAKAL

“Atatürk Döneminde Türkiye-İran İlişkileri” adlı tez çalışmasında, Türklerin Ortadoğu’ya hâkim olmaya başladığı onuncu yüzyıldan itibaren gelişen Türk-İran ilişkilerinin 1938 yılına kadar hangi süreçlerden geçtiği açıklanmaya çalışılmıştır. Birinci bölüm 1923 yılı öncesi Türk-İran ilişkileri ele alınmıştır. Safevi Devleti’nin kurulduğu 1501 yılından itibaren on dokuzuncu yüzyılın başlarına kadar, Türk-İran ilişkileri mezhep temelli güç mücadelesi ve rekabet ekseninde savaşlar ve gerilimlerle şekillenmiştir. On dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren bölgede ağırlıklarını iyiden iyiye hissettiren batılı güçlerin yarattığı tehditler iki ülke arasında var olan mücadeleden şiddetini azaltmıştır. İkinci bölümde ise 1. Dünya Savaşından Cumhuriyetin kuruluşuna kadarki süreç irdelenmiştir.

Türkiye’de Atatürk liderliğinde cumhuriyet idaresine geçilmesi ve İran’da Rıza Pehlevi’nin Şah ilan edilmesi ile birlikte ilişkilerde yeni bir dönemin başladığı kabul edilebilir. Tez çalışmasına esas konu olan, Türkiye-İran ilişkileri 1923-1932 ve 1932-1938 olarak iki dönem şeklinde 3. bölümde incelenmiştir. Türkiye-İran ilişkilerinin ilk dönemi sınır sorunları, Kürt isyanları ve batılı güçlerle ilişkiler gibi etmenlerin gölgesinde şekillenmiş; ikinci dönemde ise sınır sorunlarının çözülmesiyle ilişkilerde başlayan gözle görülür iyileşme Şah Rıza Pehlevi’nin Türkiye ziyareti ve bölge ülkeleri arasında imzalanan Sadabad Paktı ile zirveye ulaşmıştır.

Tezin hazırlık aşamasında Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivindeki bilgiler; o döneme ait gazeteler ile daha önce konuyla ilgili hazırlanmış yerli ve yabancı birçok çalışma gözden geçirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Türk-İran sınır sorunları, Kürt isyanları, Atatürk, Şah Rıza Pehlevi, Sadabad Paktı.

ABSTRACT

ATATURK PERIOD TURKEY-İRAN RELATIONS

Serdar KARTAL

Ondokuz Mayıs University, Institute of Social Sciences

Department Of History, M.A., January/2017

Advisor: Prof. Dr. Fahri SAKAL

In the thesis work “Atatürk Period Turkey-Iran Relations, it was tried to explained from which process Turk-Iran relations that was developed from 10th century that Turkey has started to dominate the Middle East go through until 1938. It is discussed that Turkish-Iran relations prior to 1923 in the first chapter. From 1501 that the establishment of the Safavid state until the early 19th century Turkish-Iran relations have been shaped with sectarian power struggle and wars and tensions in the competition axis. Since the beginning of the 19th century, threats posed by the western Powers that make feel their weightinesses in the region from good to better reduced the intensity of the struggle that has been between the two countries. It is examined from First World War to establishing Turkish Republic in the second chapter.

It is acceptable that start of a new era in the relations with switch to the republican administration under the leadership of Ataturk in Turkey and Rıza Pehlevi was declared shah in Iran. Turkish-Iran relations that is the main subject of the thesis are examined in two periods as 1923-1932 and 1932-1938 in the third chapter. The first period of Turkey-Iran relations was formed in the shadow of the factors as border issues, Kurdish rebellions and relations with the western Powers; in the second period noticeable improvements which started in the relations with the resolution of border issues reached its peak with Shah Rıza Pehlevi’s visit to Turkey and Sadabad Pact which signed between the countries in the region.

In the preparation of the thesis the informations on the Presidential Archives, newspaper of that period and several domestic and foreign studies which are prepared on the subject before are revised.

Key Words: Turk-Iran border problems, Kurdish Rebellions, Ataturk, Shah Rıza Pehlevi, Pact of Sadabad.

ÖNSÖZ

Türkler tarih sahasına ilk çıktıkları günden itibaren İran havalisinde yaşayanlarla sürekli bir ilişki içerisinde olmuşlardır. Türklerin dalgalar halinde İran coğrafyasına hâkim olduğu onuncu yüzyıldan itibaren, bu ilişkilerin niteliğinde bir değişim göze çarpmaktadır. Özellikle Osmanlı Devletinin Anadolu ve Balkanlara yerleşmesinden sonra, on altıncı yüzyılın hemen başında beliren Safevi Hanedanının yönettiği İran ile artık iki farklı mezhepten rakip devletin, düşmanlığa dayanan gerilimli ilişkilerinden bahsedebiliriz. Yavuz Sultan Selim Han'ın Çaldıran Seferi ile Anadolu'daki nüfuzunu kaybeden Safevilerin hâkim olduğu topraklar, on sekizinci yüzyıl başlarından itibaren farklı hanedanların kontrolüne geçmiş, fakat Osmanlı Devleti ile süregelen gerilimli ilişkilerde herhangi bir mesafe kat edilememiştir.

İngiltere ve Rusya'nın güçlü birer tehdit olarak bölgede nüfuzlarını artırmaya başlamalarından itibaren, Osmanlı Devleti ve İran'ın öncelikli konuları bu tehditler bağlamında geliştirmeye çalıştıkları politikalar olacaktır. Fakat bu husustaki asıl değişim, Türkiye'de Atatürk'ün 1923 yılında cumhuriyeti ilanı ile hemen aynı dönemlerde Rıza Pehlevi'nin Şah olarak İran'da devlet idaresini ele alması sonucu gerçekleşmiştir. Başlangıçta sınır problemlerine dayanan mesafeli bir diyalogdan söz edilebilirken, 1932 yılında bu sorunların büyük ölçüde çözüme kavuşturulması ve Şah Rıza Pehlevi'nin Türkiye'yi ziyareti ile ilişkilerde oldukça üst düzey bir aşamaya geçildiği görülmektedir. Bu yakın işbirliği ve sıcak ilişkilerin sonucu olarak, diğer bölge ülkelerinin İran'la olan sınır problemleri de Türkiye'nin arabuluculuğu ile çözülmüş ve dört bölge ülkesi arasında, bölge dışı tehditlere karşı Sadabad Pakti kurulmuştur.

Bu çalışmanın akademik literatüre yararlı olması dileğiyle, danışman hocam Prof. Dr. Fahri Sakal başta olmak üzere, OMÜ tarih bölümündeki tüm hocalarıma, desteğini hiçbir saman esirgemeyen değerli eşime ve çalışmamda bana yardımcı olan tüm arkadaşlarıma teşekkür ediyorum.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	I
TEZ KABUL VE ONAYI.....	II
ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR	IX

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu	1
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	2
3. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ TÜRK-İRAN

İLİŞKİLERİ

1.1.Safeviler Dönemi Türk-İran İlişkileri	4
1.2.Afşarlar ve Zendler Dönemi Türk-İran İlişkileri	19
1.3.Kaçarlar Dönemi Türk-İran İlişkileri	21

İKİNCİ BÖLÜM

SAVAŞLAR DÖNEMİNDE (1914-1922) TÜRKİYE-İRAN

İLİŞKİLERİ

2.1. Birinci Dünya Savaşı Dönemi Türk-İran İlişkileri.....	28
2.2. Milli Mücadele Dönemi Türk-İran İlişkileri	31
2.2.1. Milli Mücadele Dönemi Türk-İran İlişkilerini Etkileyen Faktörler	33

2.2.1.1. Yüzyılların Birikimi	33
2.2.1.2. Pan-Turancı Politikalar	33
2.2.1.3. İngiltere Faktörü	33
2.2.1.4. Kürt Aşiretleri Sorunu	34
2.2.1.5. Toprak Talebi	35
2.2.2. TBMM-İran İlk Diplomatik İlişkiler	35

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1923-1938 TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİ

3.1. Türk Dış Politikasının Ana Hatları	40
3.2. 1923-1932 Türkiye-İran İlişkileri	45
3.2.1 Türkiye’de Cumhuriyetin İlan Edilmesinin İran’a Yansıması	45
3.2.2 İran’ın Yeni Büyükelçisi	47
3.2.3 Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey’in İtimatnamesi Meselesi ve Şah Rıza Pehlevi’nin Taç Giyme Töreni	47
3.2.4 Sınır Problemleri ve Aşiretlerin Faaliyetleri	49
3.5 Ağrı İsyanları ve Diplomatik İlişkilerin Seyri	54
3.2.6 I. Ağrı İsyanı (16 Mayıs-17 Haziran 1926)	55
3.2.7 II. Ağrı İsyanı (13-20 Eylül) ve 1928 Protokolü	56
3.2.8 III. Ağrı İsyanı (7-14 Eylül) ve Sınır Uyuşmazlığının Çözümü.....	62
3.3. 1932-1938 Türkiye-İran İlişkileri	68
3.3.1 İki Ülke Arasındaki İlişkilerin İlerlemesi ve Yapılan Antlaşmalar	68
3.3.2 Şah Rıza Pehlevi’nin Türkiye Ziyareti	71
3.3.2.1 Türkiye Ziyaretinin Kararlaştırılması.....	71
3.3.2.2 Şahın Ziyaretinin İki Ülke Açısından Önemi.....	75
3.3.2.3 Ziyaretin Gerçekleşmesi.....	79
3.3.2.3.1 Ankara ve Batı Anadolu Gezileri.....	79

3.3.2.3.2 İstanbul Gezisi ve Ayrılış.....	85
3.3.3. Sadabad Paktı	89
3.3.3.1. Sadabad Paktına Giden Yol.....	89
3.3.3.2. Antlaşmanın İmzalanması	91
3.3.4. Sadabad Paktı Sonrası İlişkiler: Atatürk'ün Vefatı	93
SONUÇ	95
KAYNAKÇA	98
ÖZGEÇMİŞ	104

KISALTMALAR

AKDTYK	: Atatürk, Kùltür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
BCA	: T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.
BOA	: T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bkz	: Bakınız
CBA	: T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazılayan
M.Ö.	: Milattan önce
M.S.	: Milattan sonra
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa sayısı
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TC	: Türkiye Cumhuriyeti
TTK	: Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

Tezin genel konusu, Atatürk'ün iktidarda olduğu 1923-1938 yılları arasında Türkiye'nin dış politikasının genel eğilim ve yönelimleri çerçevesinde İran'la olan ilişkilerini açıklamaktır. Tez üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde Türkiye-İran ilişkilerinin tarihi seyri ve Birinci Dünya Savaşına kadarki dönem hakkında bilgi verilmektedir. Burada özellikle Safevi Devletinin kurulmasını izleyen dönemde Osmanlı Devleti ile İran arasında mezhepsel farklılıklar temelinde baş gösteren çatışmalar ve bu çatışmaların yansıdığı ve 18. yy dan itibaren bölge dışı aktörlerin de dahil olduğu sınır problemleri başta olmak üzere, birçok sorunlu alan irdelenmiştir.

İkinci bölümde Birinci Dünya Savaşından cumhuriyet dönemine kadarki süreç ve ilişkiler incelenmiştir. Bu savaş döneminde Osmanlı ordusunun İran içlerindeki faaliyetleri ve bölge dışı güçlerin İran üzerindeki nüfuzları ele alınmıştır. Yine savaş sonunda Mustafa Kemal Paşa liderliğinde büyük bir kurtuluş mücadelesine giren ve bu mücadeleden büyük bir zaferle çıkarak cumhuriyet idaresine giren Türk Milletinin İran milletine ilham kaynağı olması ve ülkesinde benzer bir idare kurmak isteyen Şah Rıza Pehlevi ile kurulan ilişkilerin seyri üzerinde durulmaktadır.

Üçüncü bölümde Türkiye-İran arasında 1923-38 Atatürkdönemi ilişkileri ele alınmaktadır. Özellikle Türkiye'de cumhuriyetin ilan edilmesi ile birlikte başlayan süreçte ilişkilerin gelişimi, Türkiye'de yapılan devrimler, Şah Rıza Pehlevi'nin iktidara gelişi, sınırda meydana gelen isyanlar, bu isyanların iki ülke ilişkilerinin seyri üzerinde etkisi, sınır anlaşmazlıklarının ortaya çıkması ve bu anlaşmazlıkların barışçıl yollardan çözümü, Şah Rıza Pehlevi'nin Türkiye ziyareti ve yaklaşan dünya savaşı ile alakalı Sadabad Paketi'nin kurulması irdelenmeye çalışılmıştır.

Araştırmamızın temel problemleri şu şekilde belirlenmiştir:

1923-1938 yılları arasında Türkiye'nin dış politikası nasıl bir seyir izlemiştir?

1923-1938 yılları arasında Türk dış politikasına egemen olan ilkeler ışığında Türkiye-İran ilişkileri nasıl bir seyir izlemiştir?

Genel olarak değerlendirildiğinde, tez için seçilen ve araştırma problemlerinin temelini teşkil eden tez konusu araştırılabilir niteliktedir. Tarih olarak 1923-1938 dönemi ile sınırlandırılmıştır. İki lke bağlamında ilişkileri ayrıntılı olarak ele alınarak bu yönde de sınırlama yapılmıştır. Bu araştırmayla bilimsel literatüre 1923-1938 Türkiye İran ilişkilerini farklı perspektiflerden açıklayan zgn bir yüksek lisans tezi kazandırılmaktadır.

2. Araştırmanın Amacı ve nemi

Bu tezin amacı Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin dış politika alanındaki zihniyet dönüşümünün çerçevesini çizdiği uygulamaların, İran’la ilişkiler özelinde nasıl bir sürece yol açtığını anlamak ve iki ülke ilişkilerinde liderler arasında kurulan dostluk ve bölge dışı tehditlere karşı oluşan birlikte hareket etme gerekliliğinin, Türkiye ve İran arasındaki ilişkilerin gelişimine katkısını açıklamaktır.

Hazırladığımız bu tezle birlikte Türkiye-İran ilişkilerinin 1923-38 yıllarını kapsayan Atatürk döneminde nasıl bir seyir izlediği açıklanmaktadır. Bunun öncesinde ilişkilerin, dönemin başlangıcına kadarki tarihi seyri incelenerek tezimiz tarihi temellere dayandırılmıştır. Bu tez sayesinde 1923-38 dönemi Türkiye-İran ilişkileri, tarihi sürecin, Türkiye’nin cumhuriyetle birlikte gerçekleştirdiği zihni dönüşümün, iki ülkenin iç dinamiklerinin, bölge içi ve bölge dışı aktörlerin, dönemin politik konjonktürünün ve iki ülke liderlerinin kişisel dostluklarının perspektifinden incelenip açıklanarak bilimsel literatüre zgn bir katkı sağlanacaktır.

3. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi

“Atatürk Döneminde Türkiye-İran İlişkileri” konulu tez yukarıda da bahsedildiği gibi iki ülke ve belli bir dönemle sınırlandırılmıştır.

Teze bahis konunun açıklanması için öncelikle bu alanda daha önce yapılmış çalışmalar incelenmiştir. Konuyla ilgili kaynaklardan derlenen bilgiler ve arşivlerden elde edilen dökümanlar ışığında seçilen konu aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Atatürk DnemiTrkiye-İran ilişkileri tarihi konularında birçok kaynak bulunmaktadır. Öncelikle Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet arşivleri, Cumhurbaşkanlığı arşivi ve TBMM Arşivinde bulunan konuyla alakalı belgeler araştırmamızın ana eksenini oluşurmaktadır. Jorga, Hammer gibi yabancı tarihçilerin, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Halil İnalçık ve İlber Ortaylı gibi Türk

tarihçiliğinin önemli isimlerinin hem genel olarak Osmanlı Tarihi, hem de Osmanlı Tarihi içerisindeki özel konularla ilgili araştırma ve eserleri incelenmiş yararlı olabileceği düşünülenler seçilmiştir. Ayrıca Akademik dergilerde konuyla ilgili birçok makaleden faydalanılmıştır.

Osmanlı Devleti ve Türkiye'nin geçirdikleri tarihsel süreçlerin değişik açılardan incelendiği eserlerde tezimizi tamamlamamızda faydalı olmuştur. Henry Kissinger gibi devlet adamlarının tarihi, diplomatik perspektiften inceleyen eserleri ve Bernard Lewis'in, Ortadoğu ve Türkiye üzerine çalışmaları konumuzu anlamamıza yardımcı olmuştur. Kemal Karpat ve Şerif Mardin gibi bilim adamlarımızın sosyal tarihçilik mantığıyla hazırladığı eserlerde ayrıca incelenmiştir. Çalışmamızda, Osmanlı ve İran üzerine bilimsel tezler hazırlayan Barış Cin, Mehmet Çete ve Celal Metin ile bu konuda ki diğer akademik tezlerden de faydalanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİ

1.1 Safeviler Dönemi Türk-İran İlişkileri

Türkiye ile İran arasındaki ilişkiler tarih olarak çok eskilere dayanmaktadır. Türklerin anavatanı olan Orta Asya ile bugünkü İran Coğrafyası sınır komşusudur. Dolayısıyla Türklerin ilk tarih sahnesine çıktığı andan itibaren Türk-İran ya da Turan-İran ilişkilerinden bahsetmek mümkündür. Farsça kökenli bir kelime olan “Turan” önceleri İranlıların İran’ın kuzey doğusundaki bölgelere verdikleri bir isimdi. Daha sonra Ural-Altay ve Fin-Macar halklarından oluşan ve Turan Irkı diye tanınan toplumların yaşadığı anayurdu tanımlamak için kullanılmıştır.¹

İran rivayetlerini nakleden Şehname’ye göre İranlılar ile Turanlılar arasında tarihin ilk devirlerinden itibaren İran-Turan harpleri olarak bilinen ve çoğunlukla da Türklerin zaferleriyle sonuçlanan devamlı mücadeleler olmuştur.²

İran, tarihin en eski medeniyetlerinden biridir. Ayrıca sahip olduğu jeostratejik konum itibarıyla kültürlerin etkileşim alanında yer almaktadır. Medler ve Persler İran topraklarında kurulmuş önemli devletlerdir. Büyük İskender zamanında Helenizm’in doğuya yayılması ülküsü, İran coğrafyasının istilasının kapılarını aralamıştır. İskender’in ordusu M.Ö. dördüncü yüzyılda Pers İmparatorluğu’na ait toprakları fethederek bölgeye hakim olmuştur.³Daha sonra bir süre Partlar’ın

¹Yusuf Sarıay, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2012, c. XXXI, ss. 407-408.

²Mehmet Saray, *Türk-İran İlişkileri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2006, s. 1.

³William H. Mc Neill, *Dünya Tarihi*, Alaeddin Şenel (Çev.), Ankara: İmge Kitabevi, 2001, s. 233.

egemenliğinde kalan İran, M.S. 226'da Sasani ailesinden Ardeşir tarafından denetim altına alınmıştır. Böylece 651 yılına dek sürecek Sasani egemenliği dönemi başlamıştır.⁴⁷ Yüzyılda Hz Ebubekir devrinde fethine başlanan İran, Kadisiye, Celule ve son olarak Nihavend savaşlarının ardından Müslüman orduları tarafından tamamen kontrol altına alınmış, 10. yüzyıldan itibaren de Türklerin eline geçmiştir. Selçuklu Devleti egemenliğindeyken 13. yüzyılda Moğol istilasına uğrayan İran, yaklaşık yüzyıl Moğol egemenliğinde kalmış ve bölge, sırasıyla Timur Devleti ile Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin denetimi altına girmiştir.⁵

16. yüzyılın hemen başında ise günümüz Türkiye-İran coğrafyasında, bugünkü Türk-İran ilişkilerinin başlangıcı sayılabilecek olaylar cereyan ediyordu. Şah İsmail, 1501 ilkbaharında Nahcivan yakınlarında Şerur savaşında otuz bin kişilik Akkoyunlu ordusunu bozguna uğrattı ve Tebriz'e girerek kendini, yeni Safevi hanedanının ilk hükümdarı olarak ilan etti.⁶ Kısa sürede tüm İran'ı denetim altına alan Şah İsmail'in ordusunun çoğunluğu, Anadolu Türkmen aşiretlerine mensup müritlerinden vücuda geliyordu. Bu dönemde İran'da Türk nüfusu bir hayli artmıştı. Safevilerin İran'ı Türk unsurunun daha önceki devirlere nazaran en fazla kesafet peyda ettiği bir ülke haline gelmiş bulunuyordu. Bunun sebebi, Safevi devletinin kuruluşu ile ilgili olarak Türkiye'den vuku bulan devamlı göçlerdir.⁷

Şah İsmail, Safevi⁸ Devleti'nin kurucusu olarak Şii İslam'ın önderi konumuna geldi. Siyasi ve askeri bir yönetici olduğu kadar dini bir lider olan Şah İsmail, Şiiliği devletin resmi dini haline getirerek İran ülkesini, her iki yandaki (Doğuda Orta Asya ve Hindistan, batıda Osmanlı İmparatorluğu) Sünni komşularından keskin çizgilerle ayırdı.⁹ Bölgede etkinliğini artırmak isteyen Şah İsmail, halife denilen propagandistleri vasıtasıyla Anadolu içlerinde faaliyetlerde

⁴Mc Neill, *Dünya Tarihi*, s. 322.

⁵Osman Gazi Özgüdenli, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XXII, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, ss. 395-400.

⁶Mehmet Saffet Sarıkaya, "Dini ve Siyasi Bakımdan Osmanlı-İran Münasebetleri", *Türk Kültürü*, XXXI/363, (Temmuz 1993) ss. 409-410

⁷Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara: TTK Yayınevi, 1999, s. 5.

⁸Safevilik, Ebu-l Feth Safiyuddin İshak-ı Erdebili'ye mensup bir tarikattır. Şeyh Safiyuddin, 650 yılında (1252) doğmuştur. Soyunun Yedinci İmam Musa Kazım'dan geldiği rivayet edilmektedir. Şafi mezhebinden olduğu veya Şii olup takiyye yaptığı düşünülmektedir. Şah İsmail'in soyu Şeyh Safiyuddin'e dayanmaktadır. Safavi tarikatını İran'da Safavi hanedanı ve bu hanedan tarafından Erdebil dergâhına atanan halifeler temsil etmiş, Türkiye'de ise Hamid-i veli ve halifesi Hacı Bayram-ı Veli ile yürümüşür. (Abdülbaki Gölpınarlı, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, İstanbul: İnkılap Yayınevi, 1997: 232-233).

⁹Bernard Lewis, *What Went Wrong? Western Impact and Middle Eastern Response*, London: Pohenix Publishing, 2004, s. 9.

bulundu. Bir taraftan Doğu ve Orta Anadolu'ya gönderdiği Şii propagandistlerin faaliyetleri, diğer taraftan İran'daki Sünni ulemaya karşı takındığı acımasız tutumu yüzünden Şah İsmail'in Şiidevleti ile Osmanlılar arasındaki ilişkilerin hiç de iyi olmadığı veya olmayacağı gayet açık idi.¹⁰

16. yüzyıldan itibaren İran coğrafyasının Safevi egemenliğine girmesiyle başlayan Osmanlılar ve Safeviler arasındaki güç mücadelesi, günümüze kadar gelen devletlerarası ilişkileri şekillendirmiştir. Dört Halife döneminde özellikle Hz. Ali-Muaviye arasında cereyan eden olaylar sonrası başlayan dini ayrılıklar, Osmanlı ve Safevi Devletleri arasındaki mücadeleyle resmen siyasi bir kimliğe bürünmüştür. Osmanlı ve Safevi hanedanları Türk olmalarına rağmen, Şiilik ve Sünnilik çerçevesinde farklı kimlik tanımlamaları içinde birbirlerine düşman ve rakip konumunda olmuşlardır. 20. yüzyılın başlarında Şii-Sünni ayrımı iki ülke ilişkilerinde belirleyiciliğini yitirse de, günümüze kadar her iki ülkenin bilinçaltında varlığını korumuştur.¹¹

Bu dönemde iki ülke arasındaki temel sorun, Safevi topraklarına, yani Şah İsmail'in hükümdarlık bölgesine göç eden Anadolu müritleridir. Bu durumdan dolayı Osmanlı Devleti'nin tarım ve hayvancılığa dayanan ekonomisi büyük bir zarar gördü. Osmanlı ülkesindeki yerleri boşaltan nüfus, tarımsal gelirlerin ve buna bağlı olarak vergi gelirlerinin azalmasına ve devletin bu noktada zafiyeti ile birlikte, sistemin temel dayanağı olan tımar sahiplerinin tepkilerine yol açtı. II. Bayezid, almış olduğu askerî önlemlerle bu göçleri engellemeye çalıştı. Burada şunu da belirtmemiz gerekir ki bu göçlerde, söz konusu vergilerin halkta yaratmış olduğu hoşnutsuzluk da önemli bir etkidir¹². Gerçekten de İnalçık'a göre, Orta Anadolu bozkırları, Toros Dağları ve Tokat ile Sivas arası yaylalardaki güçlü Türkmen toplulukları, Osmanlı Devleti'nin merkezileştirme eğilimine karşı idiler. Yerleşik nüfusu korumak ve tarım gelirlerini elde tutmak çabasıyla yönetim, bu aşiretleri denetimi altına almak istiyor, onları tahrir defterine geçiriyor, düzenli vergiye tabi tutuyordu ki bu durum göçebe ekonomisi ve göçebelerin töre hukuku ile bağdaşmıyordu.¹³

¹⁰Saray, *Türkiye-İran İlişkileri*, s. 22.

¹¹Arif Keskin, "İran-Türkiye İlişkilerine Genel Bir Bakış", 21. YÜZYIL, (Aralık 2009), s. 46

¹²Efdal As, "XVI. YY. dan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Türk-İran Sınır Sorunları ve Çözümü", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 46, (Güz 2010), s. 222.

¹³İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, s. 37.

Şah İsmail Anadolu'daki Alevileri iyiden iyiye kendisine celp etmek için buraya kendi adamlarını gönderip propaganda yaptırıyor ve el altından Osmanlı Devleti aleyhine geniş bir isyan hazırlıyordu.¹⁴Bu Şii propagandasına karşı gereken tedbirleri almakta geciken II. Bayezid,1492'de bir meczup dervişin suikastına uğramasından sonra tehlikenin büyüklüğünü sezerek, Teke Kızılbaşlarından bir kısmını Mora'ya sürdü.¹⁵

II. Bayezid'in son yıllarında, yumuşak tutumu ve şehzadeler arasındaki çekişmeler neticesinde Anadolu'ya kargaşahâkim olmuştu. Bunu fırsat bilen Şah İsmail'in Anadolu'daki halifelerinden, Teke sancağında Elmalı yakınlarındaki Pazarcık'ta doğan ve halktan bir Türk olan Şah Kulu, halk üzerindeki mistik gücünü kullanarak 1510 yılında isyan bayrağını açtı. Kutsal bayrak havaya kaldırıldı ve bu bayrağın altında sadece halktan insanlar değil, asi sipahilerde toplandı ve kadısını dört parçaya ayırdıkları Antalya'yı alıp, Anadolu beylerbeyini yendiler ve Kütahya'yı işgal ettiler.¹⁶ Büyük bir köylü isyanı, bütün ülkeyi yakıp yıktı. Karaman sancağı, Konya şehri haricinde harabeye çevrildi ve birkaç sancak beyi öldürüldü.¹⁷Devletin başına büyük gaileler açan bu isyan 1511'de güçlkle bastırılıp Şah Kulu öldürüldü ise de adamlarından bir kısmı İran'a geçmeyi başardılar.¹⁸

Kızılbaş ayaklanması, hasta, ihtiyar ve asker gözünde nüfuzunu kaybetmiş olan Bayezid'in oğulları arasında taht için şiddetli bir rekabet ve mücadele ile aynı zamana rastlıyordu. Yeniçerileri kendi tarafına kazanan Selim, nihayet İstanbul'a girmeye ve babasını tahttan indirerek yerine geçmeye muvaffak oldu (24 Nisan 1512).¹⁹

II. Bayezid'in son senelerinde, şehzadeler arasındaki sürtüşmelerden istifade eden Şah İsmail, faaliyetlerini arttırmış ve daha sonra yanına kaçan Şehzade Ahmet'in oğlu Murat'ı himaye etmiş ve Sultan Selim'in cülusunu²⁰ tebrik için bir elçi göndermeyerek bu saltanat değişikliğinden memnun olmadığını

¹⁴Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, s. 229.

¹⁵Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri I (1578-1590)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1962, s. 3.

¹⁶Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. II, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2009, s. 216.

¹⁷Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. II, s. 217.

¹⁸Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, ss. 32-34.

¹⁹İnalçık, *Devleti ' Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, s. 137.

²⁰Cülus: Oturma; tahta çıkma (Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (Gözden geçirilmiş 21. Baskı), İstanbul: Aydın Kitabevi, 2004, s. 147).

göstermişti.²¹Şehzadeliği döneminde babasının yumuşak politikalarını eleştiren ve sancak beyliği yaptığı Trabzon'da Safevilerin, Anadolu'daki faaliyetlerini yakından takip etmiş olan I. Selim, Osmanlı Devleti'nin en büyük düşmanı olarak gördüğü Safevilere ve onların Anadolu da ki uzantılarına karşı büyük bir istihbarat çalışması yaptırdı.

Yavuz Sultan Selim Şah İsmail'e karşı sefere çıkmadan önce, onun bütün Anadolu'ya yayılmış olan müritlerini ve halifelerini tespitle, hapis veya idam ettirdi. Sayılarının 40.000'e vardığı rivayet edilmektedir.²²Bu arada İran ile her türlü irtibatı men ederek harp hazırlıklarına başladı.²³Kendisiyle saltanat mücadelesine giren kardeşleri ve yeğenlerini bertaraf ederek, Safevilere sığınma ihtimallerini ortadan kaldırdı.

Yavuz Sultan Selim zamanın din âlimlerinden,Kızılbaşlarla alakalı fetvalar almıştır. En önemlilerinden biri olan müftü Hamza, fetvasındaşöyle söylemektedir:²⁴

Ey Müslümanlar, biliniz ki, reisleri Erdebiloğlu İsmail olan Kızılbaş taifesi, Peygamber Efendimizin şeriatını ve sünnetini, İslam dinini ve Kur'an- ı Mübini hor görmektedir. Cenab-ı Allah'ın haram kıldığı hususlara helâl diyen, Kur'an- ı Kerim'i ateşe atan, Şeriat kitaplarını tahrip eden, mescidleri ve camileri yıkan reislerini (Şahlarını) put yapıp secdeye gelen, Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer'e sövüp onların hilafetlerini inkâr eden, Peygamber Efendimizin hatunu Ayşe anamıza küfreden bu Kızılbaş taifesine karşı harp ilan edilmesini şeriat kitaplarımızın verdiği direktife göre fetva verdik. Zira onlar (Kızılbaşlar) kâfir durumuna düşmüşlerdir. Onlarla işbirliği yapan, onların yaptığını yapanlar da kâfirdirler. Bu kâfirlerin cemiyetini dağıtmak bütün Müslümanlara vacip ve farz olmuştur. Bu uğurda mücadele eden Müslümanların ölenleri şehit, kalanları ise gazi olacaktır. Öldürülen Kızılbaşlar ise cehennemliktir. Onların nikahları batıl (boş, geçersiz)'dir. Onların tövbelerine ve sözlerine inanılmayıp katledilmeleri gerekir. Bu kâfirlerle bir olanların, onların fesatlıklarına karışanların da katli vaciptir...

Yavuz Sultan Selim dini fetvaların yanı sıra Özbek Hanına ve yerel beylere mektuplar yollayarak Şii Kızılbaş tehlikesine karşı ittifak kurmaya çalışmıştır. Bu mektuplaşmaların neticesinde fiili bir yardımlaşmadan söz etmek mümkün değildir. Ayrıca bölgedeki büyük Sünni güçlerden birisi olan Memluklere de birlikte hareket etmeyi önermiştir. Uzun müzakereler sonunda Memlukler tarafsız kalmayı tercih etmişlerdir.²⁵

²¹Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, ss. 258-259.

²²İnalcık, *Devleti ' Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, s. 138.

²³Saray, *Türk-İran İlişkileri*, s. 25.

²⁴Saray, *Türk-İran İlişkileri*, s. 26.

²⁵Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, ss. 257-259.

Osmanlı ordusu 1514 yılında Anadolu'ya geçerek İran üzerine yürüdü. Şah İsmail, çöle çevirttiği dağlık ve fakir Doğu Anadolu'da onun ordusunu içeri doğru çekmek ve sonrada imha etme planını uygulamak istiyordu. Sefere isteksiz olan yeniçerilerin ayaklanma teşebbüsleri sert önlemlerle sindirilerek, şahı savaşa zorlamak için hakaret dolu mektuplar gönderildi ve nihayetinde iki ordu 24 Ağustos 1514 tarihinde Çaldıran ovasında karşılaştı.²⁶

Bir kısmını Şah İsmail'in bizzat yönettiği İran ordusu, Osmanlı ordusuna her iki kanattan aynı anda saldırıya başladı. Başlangıçta kısmen başarılı olan İran ordusu, Osmanlı ordusunda bulunan Yeniçerilerin kabiliyeti, top ve tüfeklerinin ateş gücü üstünlüğü nedeniyle kesin bir yenilgiye uğradı. Çaldıran savaşını takiben Osmanlı ordusu Tebriz'e merasimle girmiş, camileri tekrar Sünnilerin ibadetine açmış ve en az 700 zanaatkâr ailesini İstanbul'a götürmüştür.²⁷

Yavuz Sultan Selim'in asıl amacı Osmanlı ülkesinde sürekli huzursuzluklara sebep olan ve isyanları besleyen Safevi Devletini ortadan kaldırmaktı. Fakat devlet adamları ve askerlerin isteksizliği yüzünden İran içlerine doğru seferini genişletemedi. Buna rağmen Doğu Anadolu bölgesinin denetiminin Osmanlı Devleti'ne geçmesi ve Şah İsmail'in yenilmezliği mitinin ortadan kalkması oldukça önemli bir kazanım olmuştur.

Yavuz Sultan Selim'in Memlukleri, 1516 Mercidabık ve 1517 Ridaniye savaşlarında mağlup ederek tüm Mısır ve Suriye'yi fethetmesi, aynı zamanda Müslümanlar için kutsal sayılan Hicaz bölgesinin denetimiyle birlikte "Hadim-ül Haremeyn"²⁸ ünvanını alması ve Hilafet makamının Osmanlılara geçmesi Şah İsmail'i yeni arayışlara yöneltmiştir.

Mısır'ın fethinden dolayı Şah İsmail, Sultan Selim'e bir tebriknâme göndererek Safevilerin başkenti olan Tebriz, İran'da kalmak ve Osmanlı lehine bir hudut tashihi yapılmak şartıyla barış istemiştir. Sultan Selim ise tamamen İran'ı zapt ederek Safevî hâkimiyetine ve Şii mezhebine son vermek istediği için barış teklifini

²⁶İnalcık, *Devleti 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, s. 138.

²⁷Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. II, ss. 280-281.

²⁸Kutsal İslam beldelerinin hizmetkârı.

reddetmiş ve Safevi elçisi de önceki İran elçileri gibi Yedikule'ye gönderilip hapsedilmiştir.²⁹

Osmanlı Devleti'nin başarılarından rahatsız olan sadece Safevi İran değil aynı zamanda Avrupa devletleriydi. Çünkü doğuda Safevi İran ve Memlukleri yenilgiye uğratan Osmanlı Devleti, artık Batıya yönelebilirdi. Bu yüzden bazı Avrupalı devletler ittifak arayışlarına girmişlerdi. Şüphesiz en önemli müttefik Şah İsmail'in Safevi İran'ı olacaktı.

Macaristan ve İsviçre kralları birer elçi göndererek Şah İsmail ile ittifak imzalayıp Osmanlılara karşı hareket etmeye hazır olduklarını bildirdiler. Bunu yeterli bulmayan Şah İsmail, Alman kralı V. Karl'a 1518 Ekiminde bir mektup yazarak ittifak teklifinde bulundu.³⁰ Mektubunda Avrupa devletlerinin Osmanlılara karşı güç birliği yapacak yerde birbirleriyle savaşmasına şaşıtığını dile getiriyordu.³¹ Bu teklife Alman İmparatorunun 1525 yılında İran'a ulaşabilen cevabı ise, ortak düşman olan Osmanlı Türklerine karşı birlikte hareket etmeye hazır oldukları, o ana kadar Hristiyan dünyasının meseleleriyle meşgul oldukları fakat artık tek niyetlerinin Osmanlı üzerine yürümek olduğu ve eğer saldırıya en müsait zaman bildirilirse ona göre hazırlık yapılacağı olmuştur.³²

Mektup İran'a ulaştığında Safevi tahtında bir yıl önce ölen babası Şah İsmail'in yerine Şah Tahmasb oturuyordu. Bu nedenle ittifak çabaları başarısızlıkla sonuçlandı.

Bu arada Şah İsmail Anadolu'daki taraftarları vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne karşı isyanları teşvik ediyordu. Bozok Türkmenlerinden ve Amasya'nın Turhal kasabası halkından Celal isimli bir dirlik sahibi Kızılbaş, ayaklanarak başına yirmi bin kişi toplamış; bunların çıkardığı isyan Elbistan valisi Şehsuvar-zade (Şehsuvaroğlu Ali Bey) tarafından 1518 yılında bastırılmıştı.³³

Yavuz Sultan Selim'in 1520 yılında vefatıyla Osmanlı tahtına Kanuni Sultan Süleyman geçmiştir. Şah İsmail'in Çaldıran Savaşı sonrası prestij kaybına uğraması ve yönetimde etkinliğini yitirmesi, ölümünü müteakip ülkesinde karışıklıklara sebep

²⁹RemziKılıç, *Osmanlı Devleti'nin İran Politikası (16. ve 17. yüzyıl)*, <http://host.nigde.edu.tr/remzikkilic/makale/index.php?entry=entry091112-135422>, (10.10.2014).

³⁰Saray, *Türk-İran İlişkileri*, s. 29.

³¹Lewis, *What Went Wrong? Western Impact and Middle Eastern Response*, s. 10.

³²G. Sarwar, *History of Shah Ismail Safawi*, Alipauh, 1939, s. 89.

³³Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, s. 297.

oldu. Yönetim bir tür askeri aristokrasinin denetimine geçti. Babasının yerine on yaşında İran tahtına geçen I. Tahmasb(1524-1574) herhangi bir otorite göstermek fırsatını bulamadı ve bir süre bu askeri aristokrasinin elinde oyuncak oldu.³⁴

Şah Tahmasb'ın Safevi tahtına geçtiği haberi, kendisine bir sefaretle bildirilmediği için buna çok kızan Kanuni Sultan Süleyman, Tahmasb'ı tebrike lüzum görmemiş, hatta Tahmasb'a hakaret ve tehdit dolu bir mektup göndermiştir. Şah Tahmasp, Kanuni Sultan Süleyman'a cevap vermek yerine, Alman İmparatoru Şarlken'e, Portekiz Kralı III. Joao'ya ve Macar Kralı Layoş'a müracaat ederek, Osmanlı Devleti'ne karşı birlikte hareket etmek için ittifak yapılmasını teklif etmiştir.³⁵ Görüldüğü üzere Osmanlı-İran ilişkileri Kanuni Sultan Süleyman ve Şah Tahmasb döneminde de gergin devam etmekte idi.

Üstüne üstlük 1527 yılında Macaristan seferi dolayısıyla, Osmanlı ordusunun Avrupa'da bulunduğu sırada gelişen, Bozok'ta Sülünöğlu ve Baba Zünnun, Adana'da Veli Halife ve Domuzoğlu, Tarsus'ta Yekçe Bey ve bunlardan daha müthiş olarak Kalender Şah isyanları güçlükle bastırıldı. Bu isyanlar İran devleti tarafından müzaheret görüyordu. 1529 yılında Adana havalisinde tekrar bir isyan teşebbüsü oldu.³⁶

Kanuni Sultan Süleyman babasının yarım bıraktığı işi tamamlamaya kararlı idi. Avrupalıların Muhteşem Süleyman diye tanıdığı, Kanuni Sultan Süleyman'ın onüç defa Sefer-i Hümayuna çıktığı ve bunlardan üç tanesini Şii-İran üzerine yapmış olduğu bilinmektedir. Gerek Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi (1514), gerekse Kanuni Sultan Süleyman'ın Irakeyn Seferi (1533-1535), başta Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, Osmanlı Devleti ile Şii-Safevi Devleti'nin hâkimiyet ve nüfuz mücadelesinin bir tezahürüdür, diyebiliriz.³⁷

Vezir-i azam İbrahim Paşa orduya serdar tayin olunarak 1533 Eylül ayında İstanbul'dan hareket etti. Defterdar İskender Çelebi'nin teşvikiyle ordu 1534 yılında Tebriz'e girdi. Kanuni Sultan Süleyman'da aynı yılın Eylül ayı içerisinde Tebriz'e ulaştı ve vakit kaybetmeksizin hareket edilerek, Aralık 1534'te Bağdat muhafızı

³⁴Bernard Lewis vd., *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, Anonim (Çev.), İstanbul: Kitabevi Yayıncılık, 1997, s. 405.

³⁵Barış Cin, *Türkiye-İran İlişkileri(1923-1938)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2006), s. 13.

³⁶Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, ss 345-348.

³⁷Remzi kılıç, Kanuni Sultan Süleyman'ın Irakeyn Seferi'nde (1533-1535) Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Gelişmeler, <http://host.nigde.edu.tr/remzikilic/makale/index.php?entry>

Tekeli Han tarafından boşaltılan Bağdat alındı.³⁸1547 yılına gelindiğinde Şah Tahmasb'ın kardeşi Elkas Mirza isyan ederek Osmanlı Devletine sığındı. Gerek Elkas Mirza'nın teşviki gerekse de Şah'ın eline geçen yerlerin geri alınması için 1548 yılında ordu bizzat padişahın kumandası altında hareket etti.³⁹ Van ve Urumiye gölleri arasındaki bölge fethedildi.⁴⁰ Osmanlı ordusu İstanbul'a döndükten sonra, Şah Tahmasb Erciş, Ahlat, Adilcevaz, Bargiri'yi geri aldı. Bunun üzerine Kanuni 1553 yılında Nahcivan Seferi'ne çıktı ancak iki ordu karşı karşıya gelmedi. Osmanlı ordusu Nahcivan, Erivan ve Karabağ'ı aldı.⁴¹

Osmanlı Devleti doğu sınırındaki kazanımlarını anlaşılmayla sağlam bir zemine oturtmak ve artık doğu sınırını istikrara kavuşturmak istiyordu. İran'ın da öteden beri talebi bu yöneydi. Bu nedenlerle 29 Mayıs 1555 tarihinde Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında Amasya Antlaşması imzalandı.

Bu antlaşma yaklaşık çeyrek asır Osmanlı-İran çatışmasına son vermiştir. Osmanlı devleti sulhun bozulmamasına hassasiyetle riayet etmiştir. Buna rağmen İran şahı Anadolu Alevileri üzerinde propaganda yapmaya ve tahriklerde bulunmaya devam etmiştir. Bu dönemdeki en önemli gerilim sebebi asi şehzade Bayezid'in kardeşiyle giriştiği mücadeleyi kaybederek Erzurum üzerinden İran'a sığınması olmuştur. 1566 yılında Zigetvar önlerinde vefat eden Kanuni Sultan Süleyman'ın yerine, oğlu Selim sekiz yıl kalabileceği Osmanlı tahtına çıktı.1574 yılında vefat eden II. Selim'in yerine oğlu III. Murat Osmanlı tahtının sahibi oldu. Yeni sultanın tahta cülusu dolayısıyla Şah Tahmasb'ın gönderdiği elçilere, daha önceki ahitnameyiteyit eden nameler verilerek Osmanlı tarafından barışın devam ettirilmek istendiği açıkça ifade edildi.⁴²Fakat bu durum fazla uzun sürmeyecektir.

Şah Tahmasb'ın 1576'da ölmesi ile İran'da sükûnet ve istikrar yeniden bozulmuş, bu durumdan ise Osmanlı-İran ilişkilerini kuvvetle etkilenmeye başlamıştır. Tahmasb'ın ölümü üzerine tahta geçen küçük oğlu Haydar Mirza, hükümdarlığının birinci gününde suikast sonucu öldürülmüş yerine ülkesindeki karışıklıklara son veremeyen ve kardeşi Haydar Mirza ile aynı akıbete uğrayan

³⁸Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, ss. 350-352.

³⁹Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, s. 359.

⁴⁰Yıldırım, *Türkiye ve İran İlişkileri 1918-1960*, s. 9.

⁴¹Melike Sarıkçioğlu, *Osmanlı –İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, Ankara: TTK Yayınları, 2013, s. 2.

⁴²Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri I (1578-1590)*, ss. 4-5.

İsmail Mirza geçmişti.⁴³ Osmanlı Hükümetinin İran'la mevcut barışı koruma gayretlerine rağmen, İran'dan geçen ticaret kervanlarının yağmalanması, hudut güvenliğini bozan hadiseler ve bu ülkenin Anadolu Halkı üzerindeki tahrikleri gibi, nedenlerden dolayı Osmanlı-İran ilişkileri gerginleşti.⁴⁴

Özellikle bir Türk kervanının yağma edilmesi hadisesini araştırmakla görevli Osmanlı memurlarına karşı gösterilen düşmanca tavır ve bu tavrın devam ettirilmesi sonucu Osmanlı Devleti hudut valilerine yeni bir emir göndererek İran'ın muhtemel bir düşmanca hareketine karşı hazırlıklı olunmasını istedi.⁴⁵

Şah II.İsmail'in ölümünden sonra ise yerine Tahmasb'ın kör oğlu Muhammed Hüdabende tahta cülus ettiğinde ve devlet işlerini yönetmedeki beceriksizliğinden dolayı oğulları Hamza, Abbas ve Tahmasb arasında savaş başladığında, İran'da Özbekler rahatça dolaşıyor ve birçok Osmanlı veziri artık doğudaki ezeli düşmanı yok etme zamanının geldiğine inanıyorlardı.⁴⁶ Nihayet Osmanlı Devleti 1577'de Avusturya ile sekiz yıllık bir barış imzaladıktan sonra, İran'a karşı savaş açıldı.⁴⁷

Bu savaşın sadece İran'ın sulh akdini bozan hareketlerinden kaynaklandığını söylemek eksik olur. Zira Osmanlı Devleti, İran'ın iç karışıklıklarından faydalanarak bir süredir batıda çok fazla bir ilerleme kaydedememesinden dolayı, doğuda yeni fetihlerle bu eksikliği kapatmak düşüncesindeydi. Ayrıca özellikle Özbek Hanlığı ile girişilen ittifaktan da anlaşılacağı üzere Orta Asya Hanlıklarıyla bağlantı kurmak istemekteydi.⁴⁸ Burada ekonomik gerekçelerin varlığı da şüphe götürmez bir gerçektir. Daha önce 1569'da Don-Volga kanalı projesi⁴⁹ ile Hazar'a ulaşma girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştı ve Osmanlı Devleti, İran seferiyle Kafkas bölgesini ve Azerbaycan'ı ele geçirerek bunu gerçekleştirmek istiyordu. Rusya'nın yayılmasını engellemek, muhtemel bir Safevi-Rus temasını kesmek ve Hint Okyanusu'nda

⁴³Saray, *Türk-İran İlişkileri*, s. 41.

⁴⁴Remzi Kılıç, "Osmanlı padişahı III. Murad ve Özbek hükümdarı II. Abdullah Han dönemi Osmanlı-Türkistan dayanışması", *Bilig Dergisi*, 10, 1999, ss. 49-59.

⁴⁵Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri I (1578-1590)*, ss. 17-20.

⁴⁶Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. III, s.206.

⁴⁷M. Fahrettin Kirzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi(1451- 1590)*, Ankara: TTK Yayınları, 1993, s.267.

⁴⁸Ayrıntılı bilgi için, Kılıç, "Osmanlı padişahı III. Murad ve Özbek hükümdarı II. Abdullah Han dönemi Osmanlı-Türkistan dayanışması", s. 49-59.

⁴⁹Don-Volga kanalı projesi ilk olarak Kanuni Sultan Süleyman zamanında Orta Asya Hanlıkları ile irtibat kurup Rusya'nın yayılmasını engellemek üzere gündeme gelmiş fakat çeşitli nedenlerle hayata geçirilememişti. Sultan II. Bayezid zamanında Sokollu Mehmet Paşa tarafından tekrar gündeme getirilip uygulamaya koyulmuş idi. Bunu gerçekleştirmek için tertip edilen sefer başarısız olduğundan dolayı proje gerçekleştirilemedi.

Portekiz üstünlüğünü kıramadığı ve ticari kayıplara uğradığı için, Baharat Yolu'na alternatif olarak Hazar kıyılarındaki ipek üretim merkezlerini ele geçirerek kayıplarını telafi etmek niyetinde idi.⁵⁰

1578 ve 1590 arasında İran savaşında Osmanlılar, Kafkaslar'dan Nihavend'e dek İran'ın bütün Batı eyaletlerini ilhak ettiler ve 1588'de Osmanlıların Orta Asyalı müttefiki Özbek Hanı Abdullah, Horasan'ı istila etti. Batı İran'da ordugâhını Derbend de kuran Osmanlı komutanı Osman Paşa, kuzey stepleri yoluyla Kırım'dan askeri yardım almış, Hazar Denizi'nde bir deniz gücü oluşturma girişiminde bulunmuştu, ancak Kırım'dan gelen takviyelere Rusların Kuzey Kafkaslarda saldırısı ve Rus-İran diplomatik ilişkilerinin yinelenmesi Osmanlıları endişelendirmiştir.⁵¹ Bu arada İran'da, 1587'de ölen babasının yerine Şah I. Abbas hükümdar oldu.

Her iki cephede birden savaşamayacağını anlayan Şah Abbas, Osmanlılarla bir barış antlaşmasına yanaştı. Aynı zamanda savaş Osmanlı Devleti içinde çok yıpratıcı olmuş, asker ihtiyacını karşılama zarureti asker reaya dengesini ve maliyeyi alt üst etmişti. Buna birde yıllardır süren savaşlar yüzünden psikolojisi bozulan askerlerin yarattığı huzursuzluklar eklenince Özbek Hanı Abdullah'ın itirazlarına rağmen barış yapmak kaçınılmaz bir hal aldı.⁵² 12 Yıl süren savaş sonunda 1590 yılında Ferhat Paşa (İstanbul) Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti, İran'dan; Tebriz'i, Azerbaycan'ın Tebriz'e tâbi parçasını, Karabağ, Şirvan, Loristan, Gürcistan ve Şehrizor (Kerkük)'u aldı.⁵³ Ayrıca Şah Abbas, Hz Peygamberin ashabı ve halifelerine hakaretin ve teberrunun yasaklanmasını kabul etti.⁵⁴

Şah Abbas Osmanlılarla imzaladığı antlaşma sayesinde doğudaki Özbek tehdidiyle başa çıkma olanağı buldu. Antlaşmayla Osmanlı Devleti doğuda en geniş sınırlarına ulaştı. Barış antlaşmasıyla beraber Şah Abbas İran'ın iç nizamına önem verdi, askeri ve idari alanlarda düzenlemeler yaparak otoritesini kuvvetlendirmeye çalıştı ve güçlü Türkmen beylerinin nüfuzunu kırarak merkezi yapıyı güçlendirdi. İngiliz Shirley kardeşlerin yardımıyla ordusunu, Osmanlı Sistemine

⁵⁰Mehmet Çete, *Türkiye-İran İlişkileri (1919-1938)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), T.C. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2007, s. 6.

⁵¹İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, s. 47.

⁵²Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014, s.46.

⁵³J. Von Hammer, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul: Söğüt Yayınları, 2000, s. 723.

⁵⁴Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)*, ss. 195-196.

uygun olarak top ve tüfeklerle takviye ederek ateş gücünü yükseltti.⁵⁵ Abbas, muhtemelen onların teklifiyle, Papa'ya, Kutsal Roma İmparatoruna ve içlerinde İngiltere Kraliçesi ve Venedik Dükü de bulunan pek çok Avrupalı Hükümdar ve yöneticiye pek sonuç vermeyen dostluk mektupları gönderdi.⁵⁶ Barışın devam ettiği on üç sene boyunca Osmanlı Devleti ile tekrar karşılaşmak için hazırlandı. Barışın devam ettiği 1595-1603 tarihleri arasında Osmanlı tahtında III. Mehmet bulunuyordu.

Osmanlı Devleti Avusturya ile 1593 yılında başlayan ve 1606 yılında sona erecek olanuzun bir savaşın içindeydi ve ordunun ağırlıklı kısmı Batı cephesindeydi. Anadolu'da devam eden Celali isyanları nedeniyle asayişsizlik ve kargaşa hüküm sürmekteydi. Devlet bir mali krizin içinde bulunuyordu. Bu ortamda 1603 yılında ölen babasının yerine tahta, 1617 yılına kadar hüküm sürecek olan genç yaştaki oğlu I. Ahmet çıktı.

Bu durumu fırsat bilen Şah Abbas 1603 yılında aniden saldırıya geçti. İlk başlarda Doğu cephesine yeterli alakayı gösteremeyen Osmanlı Devleti, Avusturya ile savaşını, Avrupa'da Osmanlı egemenliğine son veren bir belge olan Zitva-torok Antlaşması ile nihayetlendirdi.⁵⁷ Kuyucu Murat Paşa'nın aldığı tedbirlerle Celali İsyanlarının da büyük ölçüde bastırılabilmesi sonucu, 9 yıl süren Osmanlı-İran savaşı Şah Abbas'ın sulh isteğiyle sona erdi. Bunun sonucu olarak 20 Kasım 1612 tarihinde Nasuh Paşa Antlaşması imzalandı.

Nasuh Paşa Antlaşması ancak üç yıl kadar yürürlükte kalmıştır. Şah Abbas her sene göndermeyi taahhüt etmiş olduğu ipeği ertesi sene göndermemiş ve elçilikle İran şahına muahedeyi götürmüş olan Kuyucu Murat Paşa'nın sabık kethüdası divan-ı hümayun çavuşlarından İncili Mustafa Çavuş'tan iki senedir haber alınamamış olduğundan Sultan Ahmet, Nasuh Paşa'nın ısrarı ile imzaladığı muahedeyi bozmuş ve İran'a harp ilan etmiştir.⁵⁸ Sadrazam Kara Mehmet Paşa kumandasında bir ordu Revan, halefi Halil Paşa'da Erdebil üzerine sefere çıkmak mecburiyetinde kalmışlardır. Fakat, İranlıların sulh şartlarına sadık kalacaklarına dair teminat

⁵⁵Yıldırım, *Türkiye ve İran İlişkileri 1918-1960*, s. 11.

⁵⁶Lewis, *What Went Wrong? Western Impact and Middle Eastern Response*, s. 12.

⁵⁷İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II*, s. 36.

⁵⁸Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III, I. Kısım, s. 67.

vermesi üzerine, nihayet, 1612 muahedesi Safeviler lehine tadil eden antlaşma kabul edilmiştir.⁵⁹

1618 yılında imzalanan Serav Barış Antlaşması aslında Nasuh Paşa Antlaşması maddelerinin yumuşatılarak kabul edilmesinden başka bir şey değildir.

Bu arada Osmanlı Devleti'nde tahta çıkan padişahlar açısından oldukça talihsiz bir dönem yaşanıyordu. 1617 yılında vefat eden I. Ahmet'in yerine akıl sağlığı pek de yerinde olmayan I. Mustafa (Deli) tahta geçmiş; devleti yönetme ehliyetine sahip olmadığı anlaşıldığından yerine 1618 yılında Sultan II. Osman (Genç) tahta çıkarılmıştır. 1622 yılında Sultan II. Osman tahttan indirilerek katledilmiş yerin tekrar yaklaşık bir yıl tahtta kalacak olan I. Mustafa getirilmiştir. 1623 yılında ise tahta 14 yaşında olan Sultan IV. Murat çıkmıştır.

1622 yılında II. Osman'ın katledilmesiyle başlayan kargaşa, bunun taşraya yansımaları olarak Anadolu'dan merkeze karşı ayaklanmaların olması, Şah Abbas'ın emellerini gerçekleştirmesi için kaçınılmaz bir fırsattı.⁶⁰ Ayrıca tahtta çocuk yaşta bir padişahın bulunması da kendisini cezbetmiş olmalıdır.

Tam bu sırada Bağdat'ta Bekir Subaşı isyan etmiş, meseleyi halletmek için merkezden gönderilen Hafız Ahmet Paşa, Bekir Subaşı ve adamlarını yenilgiye uğratmış, kaleye kapanan isyancılar Şah Abbas'tan yardım istemiş, İran Şahı da şehri teslim almak için bir ordu göndermişti. Bu sırada Hafız Ahmet Paşa, kendisini Bağdat valisi olarak tanıdığı için pişman olan Bekir Subaşı, şehri Safevilere karşı müdafaa ettiyse de, oğlu aman karşılığında Safevilere kale kapısını açarak müdafilerin ezilmesine sebep oldu, böylece Bağdat 12 Ocak 1624'te İranlıların eline geçti.⁶¹

1629'da ölen Şah Abbas'ın yerine torunu Şah Safi Safevi tahtına oturdu. Şah Abbas'ın ölümü muhakkak ki, Osmanlı başkentinde bir rahatlama yaratmıştı. Uzun saltanatı zamanında, Osmanlı Devleti'nin Avusturya harpleri ve celali isyanları ile meşgul olmasından istifade ederek, modernize ettiği ordusuna rağmen kendisini Osmanlı ordusunun karşısına çıkarmadan akıllıca taktiklerle Azerbaycan ve

⁵⁹Saray, *Türk-İran İlişkileri*, s. 54.

⁶⁰Yıldırım, *Türkiye ve İran İlişkileri 1918-1960*, s. 12.

⁶¹Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III, I. Kısım, ss. 153-160.

Gürcistan'ı Osmanlı Devleti'nden almış, Bağdat'ı işgal ederek Şiiler için kutsal bir yer olan Kerbela gibi bir merkezi de kontrolüne geçirmişti.⁶²

Sultan IV. Murat, 1633 yılı Ekim ayında Tabanıyassı Mehmet Paşa komutasındaki orduyu İran üzerine sefere yolladı. Yaklaşık bir yıl önemli bir faaliyet gösteremeyen orduya enerji katmak üzere kendisi de 13 Nisan 1635 tarihinde İstanbul'dan yola çıktı. Sefer güzergâhındaki şehirlerde asayişsizliğe neden olan ve şüphelenilenler ile görevlerinde ihmali görülen devlet görevlilerini şiddetle cezalandırarak Anadolu'da sükûneti tekrar sağladı. Temmuz ayı sonunda Revan Kalesi önüne varılarak şehir 8 Ağustos'ta teslim alındı ve Tebriz Şehrine kadar yerler zapt edildi. Daha sonra İstanbul'a dönen IV. Murat 1 Nisan 1638 tarihinde bu kez Bağdat üzerine sefere çıktı. Kasım ayı ortalarında Bağdat önlerine gelen ordu, kırk günlük kuşatmanın ardından 24 Aralık 1638'de Bağdat'ı fethetti.⁶³ Bunun üzerine başlayan barış görüşmeleri neticesinde Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalandı. 17 Mayıs 1639'da Osmanlı Devletiyle, Safevi Devleti arasındaki Kasr-ı Şirin Barış Antlaşması ile Irak-ı Arab (Bağdat) Osmanlılarda kalmıştır. Ayrıca Ahıska, Kars, Van ve Şehrizor ile Bağdad ve Basra'nın diğer mahalleri içindeki kaleler dağlar ve topraklar da asla müdahale olunmamak üzere hukuken Osmanlı Devleti'ne bırakıldı. Şah da kendi elindeki birçok yerlere ve Menderlin'den Dertenk'e varıncaya kadar olan kalelere tam sahip oluyor, Mihrban ve yöreleri şahın idaresine geçiyordu.⁶⁴

Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti Irak ve Doğu Anadolu üzerinde tam bir hâkimiyet kurdu. Bu antlaşma sonucunda uzun bir barış dönemine girildi. Bugün ki Türkiye-İran sınırı da Kasr-ı Şirin antlaşmasıyla çizilen sınırla hemen hemen aynıdır.

IV. Murat'tan sonra Osmanlı tahtına sırasıyla I. İbrahim (1640-1648), IV. Mehmet (1648-1687), II. Süleyman (1687-1691), II. Ahmet (1691-1695), II. Mustafa (1695-1703), III. Ahmet (1703-1730) çıkmışlardır. Safevi tahtına ise Şah Safi'nin ölümü üzerine sırasıyla II. Abbas (1642-1666), Şah Süleyman (1666-1694), Şah Hüseyin (1694-1722), II. Tahmasb (1722-1732) ve Safevi hanedanının son hükümdarı III. Abbas (Egemenlik fiilen Şah vekili Nadir'in elinde olmak üzere 1732-1736) çıkmışlardır.

⁶²Saray, *Türk-İran İlişkileri*, ss. 56-57.

⁶³Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. III, ss. 386-389.

⁶⁴Hammer, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, s. 917.

Şah Hüseyin döneminde bozulana dek ilişkiler iyi bir seyir izlemiştir. Padişah ve şahların tahta çıkışlarında tebrik ve bildirim için karşılıklı elçiler gönderilerek aradaki dostluğun samimi şekilde sürdürüldüğünü söyleyebiliriz.

1720 yılında Lezgiler Dağıstan'a girdiler ve ülkenin başkenti Semahi'de 300 Rus tüccarı en acımasız şekilde katlettiler. Çar Petro 1720 Haziran'ında derhal barışı bozanları te'dip etmek üzere Astrahan'da önceden hazırlamış olduğu kuvvetlerle Derbent'e kadar fethetti. 1722 yılında Şah Hüseyin'e karşı Mir Üveys'in yeğeni Mir Mahmut komutasındaki Afganlar ayaklandı. Mir Mahmud, 1722 yılının Ekim ayında şah olarak İsfahan'a girdi. Rusların Güney Kafkasya'ya inmeleri Osmanlı Devleti'ni telaşlandırdı ve 1722 yılında sınır valilerine ve askeri kuvvetlere yaklaşan Rus tehdidine hazırlık emri verilerek harekete geçildi. Osmanlı birlikleri İran'ın Batı eyaletlerinin büyük bir kısmını işgal etti.⁶⁵ Neticede İran'la hudut komşuluğu dolayısıyla zahirde Osmanlılarla hemhudut olan İran vilayetlerini Afganlılardan muhafaza için müdahaleye karar verildi.⁶⁶ 1724 yılında İstanbul'da Osmanlı Devleti ile Rusya arasında altı maddelik bir antlaşma imzalandı. Antlaşmaya göre, Ruslar Kuzey Şirvan ile Dağıstan ve Hazar kıyılarını alacak; Türkler Şirvan'ın kalan kısmı, Ordubad, Tebriz, Merend, Meraga, Rumiye, Hoy, Tors, Selmas ile Gence, Berda, Karabağ, Nahcivan, Revan ve Hamedan, Kirmanşah ve Erdelan'ihâkimiyeti altına sokacaktı.⁶⁷ Fakat bu antlaşma Şah II. Tahmasb tarafından kabul edilmemiş bunun yerine Afşarların reisi Nadir-Kulu Han'dan yardım istemişti. Bu arada kabiliyetli Mahmud Han ölmüş, yerine Eşref Han geçmişti. Nadir-Kulu Han, Tahmasb Kulu ünvanını alarak, önce Türk asıllı Afganlıları ülkeden çıkarmış, ardından da Osmanlı kuvvetlerini yenerek kaybedilen toprakların bir kısmını geri almıştır. Bu durum Sultan III. Ahmet'in tahttan indirilmesine ve I. Mahmut'un (1730-1754) tahta geçmesine sebep olmuştur.⁶⁸

Devam eden savaşlar ancak 1732 tarihli antlaşmayla son buldu. İran'da Han-Kulu, ellerinden Kandahar'ı aldığı Afganlarla savaşımdan yeni dönmüştü ve yeni yapılan barış antlaşmasından dolayı şahı cezalandırmak için onu tahttan indirdi ve şahın 6 aylık oğlunun vasisi olarak Nadir Şah adı ile sadrazamlık görevini devraldı.

⁶⁵Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. IV, ss. 329-335.

⁶⁶Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV, I. Kısım, s. 173.

⁶⁷Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV, I. Kısım, ss. 193-194.

⁶⁸Saray, *Türk-İran İlişkileri*, ss. 68-71.

Müteakiben aynı yıl içerisinde derhal Osmanlı Devleti'ne savaş ilan edildi.⁶⁹Böylece yaklaşık iki yüz yıl süren Safevi hanedanı fiilen sona ermiş oluyordu.

1.2 Afşarlar ve Zendler Dönemi Türk-İran İlişkileri

Osmanlı Devleti ile savaş 1736 yılına dek aralıklarla devam etti. Nadir, 1736 yılında son Safevi şahı, III. Abbas'ın ölümüyle Deşt-i Mugan'da kendisini Şah olarak ilan etti. İran, Safevilerin fiilen ortadan kalkmasından sonra yaklaşık 60 yıl Afşarlar ve Zendlerin idaresinde kalmıştır. Burada şah olarak seçilirken, kendisini bu makamda isteyenlere; ilk dört halifenin hilafetinin kendilerince de kabulü şartını ileri sürmüş, Şah İsmail'in uygulamaya koymuş olduğu Şii itikadının Müslümanlar arasında huzursuzluk yarattığını, bunun yerine ehl-i sünnet mezhebi olarak kabul edilen Cafer Sadık mezhebinin benimsenmesini önermiştir.⁷⁰Bu arada Avusturya ve Rusya ile harp etmek durumunda kalan Osmanlı Devleti bir elçilik heyeti göndererek İran ile Kasr-ı Şirin şartlarında sulh yapmak arzusunu göstermiştir.⁷¹

Nadir Şah hem Osmanlıların barış teklifini kabul etmek hem de cülusunu haber vermek için Osmanlı Devletine bir heyet göndermiştir. İki ülke arasında ki antlaşma şartlarıyla ilgili sekiz görüşmenin ardından, 24 Eylül 1736'da sözleşme imzalanarak müzakerelere son verilmiş; İranlıların Şii inancını terk ederek benimsemiş oldukları Caferi mezhebinin Osmanlı Devleti tarafından beşinci hak mezhep olarak kabul edilmesi şartı dışında, İran'ın Suriye üzerinden bir hac emiri gönderilmesine müsaade edilmesi, İstanbul ve İsfahan da karşılıklı elçi bulundurulması, esirlerin karşılıklı serbest bırakılması şartları taraflarca kabul edilmiştir.⁷²

1722 yılında başlayan çatışma dönemi böylece bir barış dönemine yerini bırakmıştır. Fakat Osmanlı-İran arasında itikada ilişkin hükümler sorun olmaya devam etmiştir. Nadir Şah Caferiliğin beşinci hak mezhep olarak kabul edilmesi için 1740 yılında Kars ve Bağdat havalisinden saldırıya geçmiş fakat bu da herhangi bir sonuç getirmemiştir. Bunun üzerine meseleyi kendi başına çözmeye çalışmıştır. Nadir Şah'ın daveti üzerine 1743 sonlarında Necef de toplanan Afgan, Belh, Buhara,

⁶⁹Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. IV, s. 343.

⁷⁰Cemil Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri Ve Sünni-Şii İttifakı*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014, s.

61.

⁷¹Saray, *Türk-İran İlişkileri*, s. 72.

⁷²Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri Ve Sünni-Şii İttifakı*, s. 62.

Turan, Necef, Hille ve Bağdat âlimleri bir müşavere meclisi teşkil ederek İslam halkı arasındaki ihtilafı kaldırmaya çalışmışlardır.⁷³

Tartışılan konular üzerinde belli bir mutabakatın oluşması üzerine Nadir Şah, toplantıya katılan Sünni âlimlerinde onayıyla Caferiliğin Sünniliğin beşinci hak mezhebi olmasını da içeren uzun bir ferman hazırlatmış ve alınan kararların Sünniliğin temsilcisi olarak görülen Osmanlı Devleti tarafından da onaylanması için İstanbul'a bir heyet göndermiştir. Bu arada işgal etmiş olduğu Kerkük ve Erbil gibi yerleri geri verip, Basra kuşatmasını kaldırarak Osmanlı Devleti'ne iyi niyetini göstermek istemiş; fakat Osmanlı uleması, Caferiliğin beşinci mezhep olarak kabulüne şeriata aykırı olduğunu düşüncesiyle karşı çıktıkları için tekrar saldırıya geçmiştir.⁷⁴

Nadir Şah Şiiliği kontrol altına alarak İslam dünyası açısından olumlu gelişmelere sebep olan akıllı bir devlet adamı idi. Onun zamanında Sünni-Şii çatışması en aza indirgenmiş, Şah İsmail'in fanatik Şii politikaları terk edilerek İslam coğrafyasında bir barış havası hâkim olmuştur. Osmanlı Devleti itikadi gerekçelerle Caferiliği beşinci hak mezhep olarak kabul etmese de, Nadir Şah'ın Şii ve Sünni birçok İslam âliminin bu yöndeki onayını alması İslam tarihi açısından çokdikkate değer bir olaydır.

Bölge Nadir Şah'ın 1747 yılında öldürülmesinden bir süre sonra, 1750'den başlayıp, 1795'e kadar devam eden süre içinde, Şiraz merkezli Zend hanedanı yönetiminde kalmıştır. İran coğrafyası 1796 yılında Tahran merkezli Kaçar hanedanının İran'a egemen olmasına kadar, Afşarlar, Kaçarlar, Zendler ve Bahtiyarlar gibi kabilelerin çatışmasına sahne olmuştur.⁷⁵

Bu dönemde 1754 yılında vefat eden I. Mahmut yerine Osmanlı tahtına sırasıyla III. Osman (1754-1757), III. Mustafa (1757-1774), I. Abdülhamit (1774-1789) ve III. Selim (1789-1807) çıkmışlardır.

Nadir Şah Afşar'ın Haziran 1747'de ölümüyle İran'da meydana gelen ve on yıldan fazla bir süre devam eden hâkimiyet mücadeleleri döneminde (Sultan I. Mahmut (1730-1754) ve Sultan III. Mustafa (1754-1774) devrinde) Osmanlı, İran'ın içinde bulunduğu karışıklıktan istifade etmemiş, İran ile 4 Eylül 1746'da akd olunan

⁷³Saray, *Türk-İran İlişkileri*, s. 73.

⁷⁴Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri Ve Sünni-Şii İttifakı*, ss. 63-65.

⁷⁵Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri Ve Sünni-Şii İttifakı*, s. 77.

Osmanlı-İran Barış Antlaşması hükümlerine sadık kalmışlardır. Gerçekten de Osmanlı-İran hududunda bulunan valiler İran'ın içinde bulunduğu karışıklıklardan faydalanıp herhangi bir sınır ihlali yapmamaları hususunda İstanbul tarafından uyarılmıştır.⁷⁶

Fakat Kerim Han Zend (1759-1779)'in İran'daki hükümdarlığının sonlarına doğru (1774'te) Irak'ı işgal etmesi, iki ülke arasında yaklaşık 30 yıldan beri devam eden barış dönemi, yerini savaşa terk etmiştir. Osmanlı Hükümetinin İran'a karşı harp ilan etmesini müteakip, Irak tarafında Osmanlı-İran hududunda muharebeler devam ederken; Kerim Han'ın ölümü (1779) ve İran'da taht mücadelelerinin başlaması, bu arada İran kuvvetlerinin Basra'yı boşaltmaları üzerine Irak, İran tehdidinden kurtarılmıştır, böylelikle Osmanlı Devleti'nin Irak'taki hâkimiyeti devam etmiştir.⁷⁷

18. asırda İran'da Safevileri müteakip Afgan, Avşar ve Zend aileleri hükümdar olmuşlarsa da, Safeviler gibi güçlü bir teşkilat yapısına sahip olamadıklarından ve yerleşmiş hanedanlar olmadıklarından devleti kuranların ölümünden sonra saltanatları alt üst olmuştur.⁷⁸

1.3 Kaçarlar Dönemi Türk-İran İlişkileri

Kaçar Devletinin kurucusu Ağa Muhammed Han (1796-1797), güçlü bir hükümdar olarak, İran'da dağılan birliği nihayet sağlamıştır.⁷⁹

Kaçar aşireti, rakipleri Afşar ve Zendler gibi bir takım aşiretlerin desteği ile iktidara gelmişler, klan dayanışmasını sürdürmekle birlikte, onlardan farklı olarak merkezi bürokrasi ve ordu geleneğine de yaslanmayı ihmal etmemişlerdir.⁸⁰

Kaçar hanedanı döneminde, İran ile Osmanlılar arasında ilişkileri etkileyen üç önemli faktör vardır. Bunlardan birincisi, her iki tarafın uzun süre uğrunda mücadele ettiği Kafkas ülkeleri; ikincisi Şii mezhebince kutsal kabul edilen yerlerin olduğu Güney Irak ve bugünkü Irak-İran sınır bölgesini teşkil eden Irak- Acem bölgesi;

⁷⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. I, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1993, s. 295.

⁷⁷ Abdurrahman Ateş, "XVIII. yy'ın İkinci Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri (1774-1779)", *Sosyal Bilimler Dergisi*, X/3, 2008, ss. 67-78.

⁷⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV, II. Kısım, s. 132.

⁷⁹ Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri Ve Sünni-Şii İttifakı*, s. 77.

⁸⁰ Celal Metin, *Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006), s. 85.

üçüncüsü ise, Doğu Anadolu'da Osmanlı-İran sınır bölgesinde yaşayan bazı konargöçer aşiretlerin yarattığı problemlerdir.⁸¹

Bu dönemde Osmanlı-İran ilişkilerinde bölge dışı aktörler de oldukça etkili olmuştur. Özellikle Rusya, Fransa ve İngiltere arasındaki nüfuz mücadelesi bu coğrafya üzerinde cereyan etmiştir. Sıcak denizlere inmek isteyen Rusya'nın; Hindistan yolunun güvenliğini sağlamak isteyen İngiltere'nin ve İngiltere'nin nüfuzunu kırmak için Orta Doğu'da gittikçe etkinliğini artıran Fransa'nın yürüttüğü politikalar, Osmanlı Devleti ve İran'ın egemenlik hakları açısından çok büyük tehditler ihtiva ediyordu. Bu nedenle Osmanlı Devleti ve İran'ın bazen birlikte, çoğu zaman ise yalnız olarak bu ülkelerin oluşturduğu tehditlerle baş etmek durumunda kaldıklarını söyleyebiliriz.

Rus ilerleyişini durdurmak için İran'ın yürüttüğü mücadele Şahın ilk olarak 1804-1813, ikinci olarak 1826-1828'de Rusya'ya yenilmesi sonucunu doğurdu.⁸² Bu savaşları müteakip Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları, İran'ın Güney Kafkasya topraklarını kesin olarak kaybettiklerini belgeledi. Aynı şekilde Osmanlı Devleti de 1807-1812 ve 1828-1829 yıllarında Rusya ile yaptığı savaşları kaybetti.

Aynı dönemde her iki ülkenin Rus tehdidiyle mücadele ederken ittifak kurmak yerine, tek başlarına hareket ettiklerini ve hatta birbirlerine karşı sürekli tetikte olduklarını söylemek mümkündür. Osmanlı Devleti ve Rusya arasında 1807 yılında başlayan ve 1812 yılında sonuçlanan Osmanlı-Rus savaşının ardından Bükreş Barış Antlaşması imzalandı.⁸³

İran tabiiyetindeki Sebki aşireti mensuplarının sınırı geçerek Van şehrine sığınmaları, Haydarunlu aşiretinin yarattığı sıkıntılar, İranlı hacılara yönelik Osmanlı Devleti'nin olumsuz tutumu, Beyazıt sancağı meselesi ve Bağdat valisi ile Baban sancağı paşasının aralarındaki ihtilafa Kirmanşah valisinin müdahil olması gibi sebeplerle gerginleşen Osmanlı İran ilişkileri, 1821 yılında çıkan Rum İsyanı'nı fırsat bilen İran'ın Bağdat ve Erzurum hattında gerçekleştirdikleri saldırılarla birlikte

⁸¹Saray, *Türk-İran İlişkileri*, s. 79.

⁸²Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2007, s. 88.

⁸³1807-1812 Osmanlı-Rus Savaşı ve Bükreş Antlaşması hakkında ayrıntılı bilgi için: Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. V, ss. 147-186.

fiili savaşa dönüştü.⁸⁴ Türkiye ile İran, iki Türk imparatorluğu birbirlerine karşı tarihlerindeki son savaşı yaptılar.⁸⁵

1823 yılına kadar devam eden savaş, aynı yılın temmuzunda Erzurum Antlaşması imzalanarak sonlandırıldı.⁸⁶

1839 yılında vefat eden II. Mahmut'un yerine sırasıyla, I. Abdülmecit (1839-1861), Sultan Abdulaziz (1861-1876), V. Murat (1876-kısa bir süre için) ve II. Abdülhamid (1876-1909) hükümdar oldular. Osmanlı Devleti 1839 yılından sonra reform hareketlerine hız vererek Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) fermanlarını ilan etmişti. Bu reformlarla azınlıkların yeni haklar kazanması, Avrupa Devletlerinin sürekli şekilde Osmanlı'nın iç işlerine karışması sonucunu doğurdu.

Bu dönemde İran'ın İngiltere ile Herat meselesi yüzünden ilişkileri gerginleşmiş; Rusya ise Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları ile İran'dan aldığı toprakları unutturabilmek için İran'ı devamlı olarak haklı, haksız desteklemeye başlamıştı. Bu Rus-İngiliz rekabeti İran'a faydalı olmaya başladı ve bu durumdan İran'ın en iyi faydalandığı devir Nasireddin Şah (1848-1897) dönemi oldu.⁸⁷ Yine bu dönemde İran'la Osmanlı Devleti'nin en önemli meseleleri sınırdaki aşiretler, İranlı hacılar, hudut tespiti ve Irak'ta ki Şii'ler için kutsal sayılan yerlerle alakalı idi. İran'ın bu dönemde Osmanlılara karşı izlediği politika, Osmanlılarla sorunların çözümünde kendi gücü yetmediğinde devreye İngiltere ve Rusya'yı sokarak Osmanlılar üzerinde baskı oluşturmaktır.⁸⁸

Osmanlı Devleti ve İran arasında vuku bulan bu kutuplaşma Rusya ve İngiltere'nin dâhil olduğu dörtlü bir hudut komisyonunun kurulması ile sonuçlanmış fakat bu komisyon, uzun incelemelerine rağmen tatmin edici bir sonuca ulaşamamıştır.

1847 yılında her iki devlet arasında Erzurum Protokolü imzalanarak mevcut sorunlar ortadan kaldırılmaya çalışıldı. Fakat daha sonra İran bu protokolün geçerliliğini kabul etmemiştir. Sonunda İngiltere ve Rusya'nın araya girmesiyle 1

⁸⁴Tekdemir, "XIX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı-İran İhtilafları ve 1821-1823 Savaşı", s. 83.

⁸⁵Öztuna, *Cihan Hakanı ve Yenileşme Padişahı II. Sultan Mahmut*, s. 68.

⁸⁶Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. V, s. 250.

⁸⁷Saray, *Türk-İran İlişkileri*, s. 86.

⁸⁸Melike Sarıçioğlu, *Osmanlı -İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, Ankara: TTK Yayınları, 2013, s. 18.

Haziran 1848'de Erzurum Antlaşması imzalandı.⁸⁹ Antlaşmayla sınır sorunlarının teşkil edilecek hudut komisyonlarınca çözüleceği hükme bağlandığından, aralıklarla 1913 yılına kadar sınır sorunları bu komisyonlarca müzakere edilmeye devam edilecektir.

Bu tarihten sonra da Osmanlı İran ilişkilerinin en münakaşalı noktası Bağdat Vilayeti'nde ki Şiiler için kutsal sayılan Necef, Kerbela gibi şehirler olacaktı. Gerçekten de bu dönemde Bağdat'ın nüfusunun Önemli bir kısmı Şiiliği benimseyerek İran'a meyl etmeye başlamıştı.⁹⁰ 1870 yılında Nasirüddin Şah'ın Osmanlı Devleti'ndeki kutsal Şii şehirlerini ziyaret etmesi iki ülke arasında olumlu bir havanın oluşmasına vesile olmakla birlikte, Irak bölgesinde Şii nüfuzunun artmasına olan katkısı gözden kaçırılmamalıdır. 1870 yılında 2 ay 22 gün süren ziyaretinden sonra Nasirüddin Şah, Bağdat valisi Mithat Paşa ile Osmanlı-İran arasındaki sorunların çözümü hususunda görüşmelerde bulunarak 9 Ocak 1871 tarihinde bir antlaşma imzaladı. 2 yıl sonra Avrupa gezisine çıkan şah, dönüşte 1873 yılında İstanbul'a uğrayarak dostluk ilişkilerini canlı tutmayı başardı.⁹¹ Bu ziyaret sayesinde şahın, İstanbul'da yaşanan gelişmeleri gözlemleme imkânı bulması, 1870-1880 yılları arasında İran'da kalıcı reform ve Batılılaşma hareketleri ile Osmanlı Devleti'nde reformların nasıl uygulandığı noktasındaki tartışmaların yaşandığı sürece yeni bir ivme kazandırmıştır.⁹²

Bu dönemde Osmanlı Devleti iyi ilişkilerin devamından yana samimi tavrına devam etmiş, Sultan II. Abdülhamid tarafından İran Şahı Nasirüddin'e hitaben devletlerarasındaki dostluğu geliştirmek ve sınırlarda baş gösteren olayları barış yoluyla çözmek üzere 1877 yılında bir Name-i Hümayun hazırlanmıştır.⁹³ Bu cihette tedbirli bir dostluk havasında devam eden Osmanlı-İran ilişkileri 1877-1878 Osmanlı-Rus harbi nedeniyle belli bir süre için akamete uğrayacaktır.

Osmanlı Devleti Sultan Abdülhamid Han'la birlikte "İslam Birliği" politikasını benimsemiştir. 1877-1878 Rus Harbi felaketinden sonra 1881'de Tunus, 1882'de Mısır Avrupalı güçlerin işgaline uğradı. Yıkılan ve dağılan devlet için en son sığınak İslam Birliği siyaseti olacaktı. Bu sayede elde kalan Müslüman

⁸⁹Sarıkcıoğlu, *Osmanlı –İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, Ankara: TTK Yayınları, 2013, s. 72.

⁹⁰Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid Devrinde Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği Siyaseti", *Osmanlı, C. II*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 373-379.

⁹¹Saray, *Türk-İran İlişkileri*, s. 92.

⁹²Gürakar, *Türkiye Ve İran Gelenek, Çağdaşlaşma, Devrim*, s. 222.

⁹³Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Yıldız Name-i Hümayunlar*, 1/8.

memleketlerin ahalisinin Osmanlı Devleti'ne aidiyet hisleri geliştirilecek, ayrıca batılı devletlerin emperyalist baskılarına karşı barındırdıkları Müslüman unsurlar üzerinden Halifelik Makamı yoluyla bu baskılarına karşılık verilebilecekti. II. Abdülhamid, İngiltere ve Rusya İmparatorluğu'nun topraklarında yaşayan Müslüman ahali üzerinde nüfuzunu devam ettirme çabasındaydı. Mısır'da, Cava'da, Hindistan'da, Halife ruhani otoritesini kullanarak Müslümanlar arasında bazı siyasi girişimlerde bulunuyordu.⁹⁴

İslam Birliği düşüncesine İran'ın sıcak bakmayacağı pek tabii bir gerçektir. Mezhepsel farklılıklar nedeniyle derin bir kimlik ayırımına maruz kalan Osmanlı Devleti ve İran'ın ilişkileri de yine bu ayırım temelli olarak dostane olmayan bir şüphecilik ekseninde belirleniyordu.

Burada İslam Birliği düşüncesinin ateşli savunucusu Cemaleddin Afgani'nin faaliyetlerine de değinmekte fayda vardır. Afgani, İslam Birliğiyle ilgili düşüncesini; din bağı, hac ve hilafet üzerine oturtmuş ve bunun gerçekleştirilebilmesinin de ancak Osmanlı Hilafeti etrafında mümkün olacağını savunmuştur.⁹⁵ Sultan II. Abdülhamid'in izniyle Tahran'a giden Afgani, Nasıreddin Şah ve diğer İran devlet ricali ve uleması ile görüşmüş ve onları İslam Birliği fikrine davet etmiştir. Olumlu yanıt alamayan Afgani, Bağdat'a yerleşerek, İran aleyhine neşriyata başlamıştır.⁹⁶ Daha sonra Londra'ya giden Afgani, padişahın daveti üzerine İstanbul'a yerleşmiştir. Aynı dönemde İran, İstanbul'daki rejim muhaliflerinin yaptığı çalışmalara karşı Osmanlı-İran sınırında 'Ermeni Kartını' oynamaya başlamıştı. Cemalettin Afgani'nin yakın çevresinden birinin, Mayıs 1896'da Nasıreddin Şah'ı öldürmesi Osmanlı-İran ilişkilerinin iyice gerginleşmesine sebep olmuştur.⁹⁷ Öldürülen şahın yerine sırasıyla, Muzaffereddin Şah (1896-1907), Muhammed Ali Şah (1907-1909) ve son Kaçar hükümdarı Ahmed Şah (1909-1925) geçmiştir.

Bu dönemde İranlı aşiretlerin sınır ihlalleri iki ülke arasında gerginliklere sebep oluyordu. 1889 yılında İranlı aşiretler Şattularab'ın sol sahilindeki Furna'ya doğru sınırı ihlal etmişlerdi.⁹⁸ Yine 1890 yılının Muharrem ayında Necef'te matem

⁹⁴Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyıl*, s.176.

⁹⁵Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri Ve Sünni-Şii İttifakı*, s. 152.

⁹⁶Saray, *Türk-İran İlişkileri*, s. 99.

⁹⁷Cin, *Türkiye-İran İlişkileri (1923-1938)*, s. 23.

⁹⁸Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Yıldız Mütenevvi Maruzat*, 41/42.

tutan Şiiler üzerine Osmanlı askerlerinin ateş açması sonucu ölü ve yaralıların bulunması ilişkileri gerginleştirmişti.⁹⁹

20. yüzyılın başlarında da İran'ın Bağdat ve çevresindeki diğer şehirlerde propagandası yoğun bir şekilde devam etti. Şiilerce kutsal sayılan mekânların bulunduğu şehirlerde bu propaganda Osmanlı otoritesini gayet zor bir duruma sokmaya devam ediyordu. 1906 yılında Bağdat valisi Mecid imzasıyla İstanbul'a gönderilen yazıda Irak bölgesindeki Sünni âlimlerin sayısında azalma olduğu ve Şii propagandasının etkisiyle bölgedeki pek çok belde ve aşiret halkının Şiileştikleri bildirilmiştir.¹⁰⁰ İngiltere'nin bölgedeki faaliyetleri de Sünni-Şii ayrımını körüklemeye yönelik görünüyordu. Bazı İranlı müçtehit ve âlimlere İngiltere tarafından maaş bağlanmıştı.¹⁰¹

Bu dönemde Osmanlı Devleti ve İran'da birbirini takiben meşrutiyet hareketleri başarıya ulaştı. 1876 yılından meşrutiyet tecrübesi olan Osmanlı Devleti'nde ise II. Meşrutiyet'in ilanı 1908 yılında gerçekleşti ve "31 Mart Vakası" nı müteakiben 1909 yılında Sultan II. Abdülhamid tahttan indirilerek yerine Sultan Mehmet Reşat (1909-1918) geçirildi.¹⁰²

İran'da ise meşrutiyet rejimi 7 Ekim 1906 tarihinde meclisin açılması ile başlamış ve 30 Aralık 1906 tarihinde anayasa kabul edilmiştir. Fakat 1907 yılında İran'ın kuzeyini Rus, güneyini ise İngiliz nüfuz bölgesine ayıran Rusya-İngiltere Antlaşmasını müteakip başlayan karışıklıklar sonucu, ülke iç savaşa sürüklenerek bu ülkeler tarafından nüfuz bölgelerine uygun olarak işgal edilmiştir.¹⁰³ Rusların işgali sonucu İran'ın kuzey bölgesinde Osmanlı sınırına yakın yerlerdeki ahalinin bir kısmı Osmanlı Devleti'ne iltica talebinde bulunmuştur.¹⁰⁴

17 Ekim 1913 tarihine gelindiğinde nihayet Osmanlı Devleti ve İran arasında var olan sınır sorunlarının çözümü ile alakalı İstanbul protokolü, İngiliz ve Rus elçilerinin de katılımıyla imzalanabilmiştir.¹⁰⁵ Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı sırada, protokolün uygulanması için Rumiye bölgesinde çalışmalarını sürdüren

⁹⁹Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Yıldız Sadaret*, 6/7.

¹⁰⁰Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Yıldız Umumi*, 79/36.

¹⁰¹Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Yıldız Mütenevvi Maruzat*, 285/14.

¹⁰²Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Boğaç Babür Turna (Çev.), Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2011, ss. 280-294

¹⁰³Gürakar, *Türkiye Ve İran Gelenek, Çağdaşlaşma, Devrim*, ss. 224-227.

¹⁰⁴Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Hariciye Hukuk Müşavirliği*, 9/33.

¹⁰⁵Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Hariciye Siyasi*, 701/1.

komisyon üyelerinden Türk olanların Ruslar tarafından esir alınmasıyla çalışmalar tamamlanamayarak komisyon dağılmıştır.¹⁰⁶

¹⁰⁶Nihat Erim, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuzeydoğu ve Doğu Sınırları”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 9/1-2, 1952.

İKİNCİ BÖLÜM

SAVAŞLAR DÖNEMİNDE (1914-1922) TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİ

2.1 Birinci Dünya Savaşı Dönemi Türk-İran İlişkileri

1911 Trablusgarp savaşı ile bugünkü Libya topraklarını, 1912-1913 Balkan savaşları ile de küçük bir kısmı hariç neredeyse tüm Balkan topraklarını elden çıkaran Osmanlı Devleti, 1914 yılında Cihadı Ekber ilan ederek Almanların yanında I. Dünya savaşına girmiştir.

İran devletinin de bu amaçla seferber edilmesine çalışılmış; 12 Kasım 1914 tarihinde, Dâhiliye Nezareti tarafından Şiiler ve Caferilerin de bu cihada katılmaları, katılmayanların tekfir edileceğine dair müçtehitlerden alınacak fetvanın ilgili mercilere telgrafla bildirilmesi ile alakalı bir emir Bağdat Vilayeti'ne ulaştırılmıştır.¹⁰⁷

Savaşın başlamasıyla birlikte Rusya, Osmanlı Devleti aleyhine, sınırın her iki tarafındaki Kürt aşiretlerini, Ermeni ve Nesturîleri ayaklandırmak için harekete geçti. Bu iş için işgal altındaki İran topraklarının kullanılması, Osmanlı Devleti'ni son derece rahatsız ediyordu.¹⁰⁸ İran tarafsızlığını ilan etmesine rağmen, egemen bir devlet olmaması ve Ruslarla İngilizlerin tahakkümü altında bulunması sebebiyle, sınırlarındaki bu hareketleri önleyebilecek kuvvetten yosundu. Ayrıca Osmanlı devleti ve Almanya, karşılıklı savaşan İtilaf kuvvetlerinin iki önemli gücü İngiltere ve Rusya'yı İran'dan çıkararak, ön planda petrol bölgelerinden mahrum bırakmak; sonra da oradan Afganistan ve Hindistan'a sarkarak bu iki ülkeyi zararsız duruma getirmek niyetindeydi.¹⁰⁹ Bu nedenlerle Osmanlı ordusu İran içlerinde, Birinci Dünya Savaşı boyunca bir takım askeri harekâtlarda bulunmak zorunda

¹⁰⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Dahiliye Şifre Kalemi*, 46/303.

¹⁰⁸ Cin, *Türkiye-İran İlişkileri (1923-1938)*, s. 25

¹⁰⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. IX, Ankara: TTK Yayınları, 2011, s. 489.

kalmıştır. Bu harekâtların istila amacı taşımayıp, düşmana karşı zaruri askeri manevralar olduğu söylenebilir.¹¹⁰

1915 yılında Irak ve İran'daki askeri kuvvetleri idare etmek üzere, İran hükümetinin de onayı alınarak 6. Ordu komutanlığına Müşir Goltz Paşa atanmıştır.¹¹¹ Bu arada Osmanlı devleti İran'ı kendi safında tutabilmek için propaganda faaliyetlerine de aralıksız devam etmiştir. Nitekim Osmanlı kuvvetlerinin İran'ın hür ve bağımsız bir ülke olarak yaşaması için Rus ve İngiliz istilasından kurtarma amacını taşıdığı yönündeki bildirim, 1916 yılında Demokrat, İtidal ve Ulema fırkalarının başkanlarına iletilmiştir.¹¹² Aynı zamanda Almanlar da büyük bir propaganda seferberliğine girişmiş, fakat başarılı bir sonuca ulaşamamıştır.¹¹³

Şah'ın İngiliz ve Rusların kontrolündeki hükümetine karşılık, Kirmanşah'ta Nizamüssaltana başkanlığında yeni bir hükümet kurulmuştur. Osmanlı devleti ile bu hükümet arasında 25 Mayıs 1916 yılında İslam âlemini ortak düşmana karşı savunmak üzere bir antlaşma imzalanmıştır.¹¹⁴ Osmanlı devleti adına harbiye nazırı Enver Paşa, İran devleti adına ise İran kuvvetleri genel komutanı Nizamussaltana tarafından imzalanan antlaşmaya göre; İslam âlemini savunma hususunda ortak düşmana karşı her iki devletin karşılıklı dayanışma ve işbirliği içinde hareket etmesi ve bu dayanışmaya Alman ve Avusturya devletlerinin katılımının sağlanması kararlaştırılmıştır.

1916 yazı boyunca Osmanlı ordusu Kuzey Batı İran'da Urumiye ve Tebriz gibi şehirleri işgal etti ve Ruslar karşısında başarılı olarak Hamedan'a kadar ilerledi. Fakat hareket noktasından oldukça uzaklaştığı için Hamedan'da durmak zorunda kaldı.¹¹⁵

İran'ı işgal altında bulunduran İngiltere ve Rusya'nın da tazyikiyle, İran hükümeti, Osmanlı devletinin İran'daki ileri hareketi dolayısıyla savaş ilanına ve şahın yerinin değiştirilmesine karar vermiş; fakat halk camilerde Şah'ın kurtuluşuna ve Osmanlı devletinin muzafferiyetine dua ederek tamamen Rus ve İngiliz nüfuzu altında bulunan hükümet üyelerinin bu kararına karşı durmuşlardır. Bir süre sonra Tahran dışında Rusların tecridi altında bulunan Şah, firar ederek tekrar Tahran'a

¹¹⁰Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Dahiliye Şifre Kalemi*, 49/51.

¹¹¹Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Hariciye Siyasi*, 2338/91.

¹¹²Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Hariciye Siyasi*, 2339/46.

¹¹³Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. IX, s. 491.

¹¹⁴Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Hariciye Siyasi*, 2422/11.

¹¹⁵Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. IX, s. 493.

dönmüştür. Rus askerleri, tebası ve İran hükümeti kabine üyeleri Tahran'ı terk etmişler ve silahlı birlikler Şah'ın emrine girmiştir.¹¹⁶ Şah, Tahran'ı terk etmeyeceğine ve Tahran'ın tarafsızlığının muhafazası ile güvenlik ve asayişini temin edeceğine dair beyanatta bulunmuştur.¹¹⁷ Fakat Rus ve İngiliz hükümetleri İran'ın tarafsızlığından çok, Osmanlı devleti karşısında bulunmasını arzu ediyorlardı.

5 Eylül 1916 tarihinde Tahran sefaretinden gelen telgrafta, Rus ve İngiliz elçilerinin İran'ı Osmanlı devletine karşı savaş açmaya zorladıkları, bu gerçekleşmediği takdirde kendi devletlerine karşı savaş ilan etmiş sayacaklarını bildirdikleri belirtilmektedir.¹¹⁸ Buna rağmen İran Osmanlı devletine karşı fiili herhangi bir olumsuz tutum içinde bulunmamıştır.

1917 yılına gelindiğinde, İngilizlerin Bağdat üzerine taarruzu nedeniyle Osmanlı devleti İran'daki kuvvetlerini geri çekmeye başladı. Bunun üzerine Ruslar kolaylıkla Kirmanşah ve İsfahan'ı ele geçirerek İngilizlerle bağlantı sağladılar.¹¹⁹ Bu arada aynı yılın ekim ayında Rusya'da ihtilal patlak verdi. Çarlık Rusya'sı yıkıldı. Kısa sürede iktidarı Bolşevikler ele geçirdi. Böylece 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovisk antlaşması imza edilerek doğu cephesinde Birinci Dünya Savaşı sonlandırıldı.

1918 yılında Brest-Litovisk antlaşmasıyla Rusya, Doğu Anadolu'da savaş boyunca ele geçirdiği toprakları boşaltmayı, ayrıca 1878 yılında savaş tazminatı karşılığında elde etmiş oldukları Kars, Ardahan ve Batum'u geri vermeyi yükleniyordu. Nüfuzları altına almış ya da almakta oldukları, İran ile Afganistan'ın bağımsızlıklarına saygılı olmayı da vaat ediyordu.¹²⁰

Bu antlaşmayla Osmanlı devleti doğu cephesinde belirli bir süre rahat hareket etme imkânına kavuşmuştur. İlginçtir ki, savaşta karşımızda yer alan itilaf kuvvetleri kadar, müttefikimiz Almanların olumsuz tutum ve davranışları da Osmanlı devletinin İran politikasını zora sokmuştur. İran'da ve daha genel olarak Orta Doğu'da kendisinden daha fazla nüfuza sahip bir güç istemeyen Almanlar, Osmanlı aleyhine oldukça ciddi propaganda çalışmaları yürütmüşlerdir. Özellikle Rusya'nın savaştan çekilmeye başladığı 1917 yılından itibaren Almanlarla ciddi politik ayrılıklar baş

¹¹⁶Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Hariciye Siyasi*, 2339/92.

¹¹⁷Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Hariciye Siyasi*, 2425/61.

¹¹⁸Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Hariciye Siyasi*, 2339/103.

¹¹⁹Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. IX, s. 510.

¹²⁰Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. IX, s. 522.

göstermişti. Orta Doğu'da yönetici rolünü üstlenmek isteyen Almanlar, ileriki dönemlerde Osmanlı devletini saf dışı bırakarak İran üzerinden bu hayallerini gerçekleştirmek için bir takım girişimlerde bulunmuşlardır.¹²¹

Burada iki ülkenin farklı amaç ve niyetlerinin bulunması ittifakları açısından en büyük tehditti. Nitekim Almanya, İngiltere ile Rusya'nın İran'da bırakacakları boşluğu bilgi, sermaye ve teknik gücü ile doldurup üstünlük kuracağı inancını taşıyordu. Türklerse, İran, Azerbaycan ve gereğinde Orta Asya'daki Türk ve Müslüman halka dayanarak söz sahibi olmayı umuyorlardı.¹²²

Rusya'nın savaştan çekilmesiyle doğan boşluğu Osmanlı devleti hızlı bir şekilde değerlendirerek Tebriz, Bakü, Gence istikametindeki toprakları işgal etmiştir. Fakat bu başarı uzun sürmemiş, Eylül ayında Bulgar cephesinin çökmesiyle müttefikleriyle bağlantısı kesilen Osmanlı devleti 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesiyle savaştan çekilmek durumunda kalmıştır. Mütareke hükümlerinden biri İran'ın Kuzey Batısındaki kuvvetleri, Antlaşma devletleri derhal savaştan önceki sınırlarına çekecekler hükmünü ihtiva ettiğinden, bu yönde işgal edilmiş topraklar kısa sürede boşaltıldı.

Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı devleti fiilen sona ermiş, İran ise tamamıyla İngiliz nüfuzuna girmiştir. Bu tarihten sonra Osmanlı'nın mirası üzerinde yeni Türk devletini kuracak milli mücadele hareketi başlamıştır. İran ise Şah Rıza Pehlevi'yi iktidara getirecek bir buhran dönemine girmiştir.

2.2 Milli Mücadele Dönemi Türk-İran İlişkileri

Bu dönemde Ankara hükümeti ile İran arasındaki ilişkiler oldukça mesafeliydi. Sovyet Rusya'nın Moskova, Kabil, Tahran ve Ankara arasında ikili anlaşmalar yapılması ve İngiliz emperyalizmine karşı bir cephe oluşturulması yönündeki yoğun çabalarına karşın İran'la herhangi bir anlaşma gerçekleştiremeyecekti. İran'la Türkiye arasındaki ilişkilerde 1926 yılına kadar belirgin bir iyileşme görülmemektedir.¹²³

¹²¹Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Hariciye Siyasi*, 2340/44.

¹²²Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. IX, s. 489.

¹²³Atay Akdevelioğlu ve Ömer Kürkçüoğlu, "Arap Olmayan Ülkelerle İlişkiler", *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, (Cilt I: 1919-1980), Baskın Oran (ed.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, ss.204-205.

Savaşın bitiminde 1907 İngiliz-Rus Anlaşması çoktan geçersiz kalmış, İngiltere bütün İran'da söz sahibi olmuştu. İngilizler bu pozisyonlarını bir sürekliliğe dönüştürmek istediler ve İran'ı himayeleri altına alan 9 Ağustos 1919 Anlaşmasını İran'a kabul ettirmeye çalıştılar. Fakat bu antlaşma hiçbir zaman yürürlüğe giremedi. Buna rağmen İngiltere'nin savaş sonrası İran'da en etkili güç olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. İngilizler bu dönem de bölgedeki çıkarlarını korumak amacıyla, İran'da güçlü bir merkezi hükümet oluşturmak için Ruslar tarafından 1879'da Şah'ın muhafız birliği olarak kurulan İran Kazak Tugayı'nın başında bulunan Rıza Han ile işbirliği yapmaya karar vermişti. 1921 yılında askeri bir darbeyle yönetime el koyan Rıza Pehlevi, 1925 yılında kendisini şah olarak ilan etti. Böylece 1796'dan beri süren Kaçar hanedanı yönetimi sona ermiş oldu.

Osmanlı devletinin savaştan Mondros mütarekesiyle çekilmesini müteakip ülkenin önemli bölgeleri İtilaf devletlerince işgal edilmeye başlandı. Ordu terhis edildi ve ulaşım ve haberleşme ile önemli devlet kurumları İtilaf devletlerinin kontrolüne girdi. Bu durum Türk Milletinin bağımsızlığının ve özgürlüğünün tamamen ortadan kalkmasına ve ülke topraklarının yabancıların yönetimi altına girmesine tahammülü olmayan Türk vatanseverlerinin 1919 yılında Mustafa Kemal Paşa önderliğinde İstiklal Mücadelesini başlatmasına yol açtı. Düzenli ordu kurulmadan önce Kuva-yı Milliye ile daha sonra düzenli ordu kurularak millet olarak top yekûn bir savaş başlatılmış oldu. Doğuda Ermenilerle, güneyde Fransızlarla ve batıda İtilaf kuvvetlerince desteklenen Yunan Ordusuyla mücadele edildi.

1920 yılında Türkiye'nin Yunanistan ile harp halinde oluşu, Ankara'nın Müslüman komşuları ile ilişkilerini geliştirmeye sevk etmişti ve Buhara, İran ve Afganistan'a yaklaşımında belli bir ölçüde Pan-İslamik motifler etkiliydi.¹²⁴ Bu durum Bolşevik Rusya'nın hedefine de uygun düşmekteydi. Rusya, İran, Afganistan Türkiye ve kendisi arasında bir güvenlik paketi oluşturmak istiyordu. Mayıs 1921'de İran dışişleri bakanı İngilizlere Sovyet elçisinin kendisine Türkiye, Afganistan ve İran arasında bir ittifak önerisinde bulunduğunu bildiriyordu.¹²⁵ Fakat İran, bu ittifaka sıcak bakmıyordu. Bunun sebepleri yüzyılların getirdiği birikim, Pan-Turancı

¹²⁴ Ahmet Özgiray, "İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1923-1938)", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, Berna Türkdoğan (drl.), Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2010, s. 301.

¹²⁵ Gökhan Çetinsaya, "Milli Mücadele'den Cumhuriyet'e Türk-İran İlişkileri 1919-1925", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XIV/48, Kasım 2000, s.776.

politikalar, İngiltere faktörü, Kürt aşiretleri sorunu ve toprak talebi olarak sıralanabilir.¹²⁶

2.2.1 Milli Mücadele Döneminde Türk-İran İlişkilerini Etkileyen Faktörler

2.2.1.1 Yüzyılların Birikimi

Osmanlılar ile Safeviler arasında en uç noktaya taşınan Sünni-Şii temelli ayrılıkların dayattığı düşmanlıklar, ilişkilerde yüzyıllar boyunca büyük bir güvensizliğe neden olmuştur. Nadir Şah döneminde Sünni-Şii temelli inanç ayrımlarının ortadan kaldırılmasına yönelik çabalar bu soğuk ilişkilerin yansıdığı karşılıklı güvensizlikler nedeniyle asla başarıya ulaşamadı. Yirminci yüzyıla kadar birçok savaş ve sınır çatışmasıyla süregelen gerilimli ilişkiler mirasının, bir anda düzelmesi beklenemezdi.

2.2.1.2 Pan-Turancı Politikalar

Özellikle İttihat ve Terakki partisinin son dönemlerinde Birinci Dünya Savaşı yıllarında izlenen bu politika İran'ı halen tedirgin ediyordu. Birinci Dünya Savaşında İran'ın batı kısmı Osmanlı ordusu tarafından işgal edilmiş ve oradaki milliyetçi cereyanları destekleyici politikalar izlenmişti. Hatta bir ara Kirmanşah'ta Osmanlı yanlısı yeni bir hükümet kurularak 1916 yılında ittifak antlaşması imzalanmıştı.¹²⁷

Ayrıca yeni kurulan Ankara Hükümeti'nin benimsediği milliyetçilik anlayışının sınırları henüz kestirilemiyordu. Enver Paşa'nın Anadolu'daki hareketin başına geçmesi de ihtimal dâhilindeydi. Dolayısıyla İran, etnik bir parçalanmadan ve bunu teşvik edebilecek bir Ankara Hükümeti'nden endişe duyuyordu.¹²⁸

2.2.1.3 İngiltere Faktörü

Yirminci yüzyılın hemen başlarında Rusya ve İngiltere tarafından nüfuz bölgelerine ayrılarak işgal edilen İran, 1917 yılından itibaren Rusya'nın baskısından kurtulmuş fakat İngiltere İran'da başat bir güç olarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Bu nedenle Ankara Hükümetine düşman olan İngiltere ile karşı karşıya gelmek istemeyen İran, ilişkilerin geliştirilmesi noktasında cesaretli adımlar atamıyordu. Bunun yerine Sovyet Rusya'ya yaklaşarak İngiltere'yi dengelemeye

¹²⁶ Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, "Arap Olmayan Ülkelerle İlişkiler", ss. 205-206.

¹²⁷ Bkz. Dipnot 182.

¹²⁸ Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, "Arap Olmayan Ülkelerle İlişkiler", s. 205.

çalışmıştır. Nitekim iki ülke arasında 26 Şubat 1921 yılında bir dostluk antlaşması imzalanmıştır.

2.2.1.4 Kürt Aşiretleri Sorunu

Kürt aşiretleri sorunu iki ülkenin de gündemini işgal eden en önemli sorunlardan biri ola gelmiştir. Bir Kürt aşireti güvenliği ve asayişini ihlal eden bir suç işlediğinde etkin sınır kontrolü olmadığından derhal diğer ülke topraklarına rahatlıkla geçebiliyordu. Bu durum ise iki ülke ilişkilerini olumsuz etkilemekteydi. Kürt aşiretleri bağımsız bir varlık gibi hareket etmeye ve Türk-İran sınırını sürekli olarak ihlal etmeye başlamışlardı. Bazen iki ülkenin de bu durumu siyasi amaçlar için kullandıkları söylenebilir. Bölgedeki bu durum kendini Simko Ağa isyanı ile en şiddetli şekilde gösterdi.

Simko Ağa Mondros Mütarekesi ile birlikte bölgede ortaya çıkan otorite boşluğunu doldurmaya başladı. Hem Osmanlı ordusundan terhis olan/kaçak Kürt asıllı askerleri hem de silah ve mühimmatı elde ederek önemli bir güç oluşturdu. 1918 sonu ve 1919 başında Türkiye içinde, Şemdinan bölgesinde, yaşayan etkili bir Kürt şeyhiyle, Şeyh Taha ile ittifaka girdi. Böylece sınır aşan bir güç oluşturdular.¹²⁹

1919 yılında İran, Simko isyanını bastırmaya çalıştıysa da başarılı olamadı. İran ve İngiltere ile diyalog kuramayan Simko'nun çıkarları Türklerle örtüştü. Nitekim Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı ordusu ile birlikte hareket eden Simko Ağa, Türk milliyetçilerinden alacağı silah ve mühimmat karşılığında İngilizler, Ermeniler ve Nasturilerin saldırılarına karşı yardım edebilirdi. İran'ın Türkiye sınırındaki bölgede ayaklanan Simko Ağa Ermenilere karşı da savaştığı için Kazım (Karabekir) Paşa tarafından desteklendi.¹³⁰ Nitekim Simko Ağa'nın İran'a karşı faaliyetlerini ve sonuçlarını düzenli olarak Kazım Paşa'ya bildirdiği anlaşılmaktadır.¹³¹ 1919- 1922 yılları arasında bu destek sayesinde Simko Ağa bölgenin kontrolünü ele geçirdi. 1921 yılından itibaren İran'ın yönetimini ele alan Rıza Han'ın başarılı harekâtı ve 1922 yılında Türklerin desteğini çekmesiyle Simko Ağa yenilerek bölgeyi terk etmek mecburiyetinde kaldı. 1922 yılında Osmanlı Devleti'nin Tahran'da ki maslahatgüzarı Nüzhet Bey'den alınan bilgiler, Simko Ağa'nın İran Kürdistanı bölgesinde başlattığı ihtilalin İran Devletince

¹²⁹Çetinsaya, "Milli Mücadele'den Cumhuriyet'e Türk-İran İlişkileri 1919-1925"

¹³⁰Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, "Arap Olmayan Ülkelerle İlişkiler", s. 206.

¹³¹Kazım Karabekir, *Günlükler*, c. II, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009, s. 796.

bastırılmadığı, Simko'nun İngilizlerin kışkırtmasıyla Osmanlı ve İran devletlerine tabi olan Kürt bölgelerini birleştirip istiklalini sağlamak gibi bir niyetinin olduğu ve İran Devleti'nin bu duruma karşı tavır alan Ankara Hükümeti'ne müteşekkir olduğu yönündedir.¹³² Daha sonra 1924 Nasturi isyanının bastırılmasında Simko Ağa'nın da desteği sağlanacaktır.¹³³

2.2.1.5 Toprak Talebi

Paris Barış Konferansı'nda İran'ın Türkiye'nin doğusundan toprak talebi konferans gündemine alınmamasına rağmen iki ülke arasındaki ilişkilerin seyrini olumsuz etkilemiştir. Nazif'in, konuyla ilgili yazısının başlığı "Vay Brutus sen de mi?" olmuştur. Bu durum daha sonra Ankara Hükümeti'nin Simko Ağa meselesini İran aleyhine kullanmasına neden olmuştur. Bunun sonucunda İran Devleti Yıllarca kendi topraklarının bir kısmında kontrolü kaybetmiştir.¹³⁴

2.2.2 TBMM-İran İlk Diplomatik İlişkiler

Yukarıda belirtilen sebeplerle henüz ilişkiler istenilen bir seviyede cereyan etmiyordu. Buna rağmen iki ülke içinde, yeni bir dönemin başlangıcı sayılabilecek gelişmeler yaşanmaktaydı. Türkiye büyük bir istiklal mücadelesine girişmişti ve cumhuriyetin arifesindeydi. Aynı şekilde İran'da yönetimi ele geçiren Rıza Han, reformlar yoluyla ülkesini modernleştirmek ve geri kalmışlıktan kurtarmak niyetindeydi. Otoriter mahiyette olan reformların temel amacı merkezi bir devlet ve homojen bir millet sistemi kurmaya yönelikti.¹³⁵

Bu dönemde Ankara Hükümeti ile İran arasındaki ilk önemli temas, 1921 yılının mayıs ayında, İran'ın Ankara'ya gelen "gayri resmi" temsilcisi Han-ı Şevket aracılığı ile sağlandı. İran, Han-ı Şevket'in bu ziyaretiyle Türkiye'nin, bir Kürt aşiret reisi olan ve çıkardığı isyanlarla İran'ı uğraştıran Simko'ya (İsmail Ağa) sağladığı desteği ortadan kaldırmayı hedefliyordu. Bunu izleyen dönemde Türkiye ile İran arasında yapılması planlanan antlaşmanın görüşmelerini yapmak üzere İran'dan bir diplomatik heyet daha geldi.¹³⁶

¹³² Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Hariciye Siyasi*, 2400/7.

¹³³ *Genel Kurmay Belgelerinde Kürt İsyanları*, c. 1, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012, s. 65.

¹³⁴ Bkz. Dipnot 200.

¹³⁵ Sabit Duman, "İran Şahı'nın Türkiye Ziyareti ve Bölgeye Etkisi", *Altıncı Uluslararası Atatürk Kongresi*, 12-16 Kasım 2007 Ankara, c. II, s. 1918.

¹³⁶ L. Hilal Akgül, "Atatürk Dönemi Türkiye İran İlişkileri ve Rıza Han'ın Atatürk'ü Ziyareti", c. II, *Altıncı Uluslararası Atatürk Kongresi*, 12-16 Kasım 2007 Ankara, c. II, s. 1706.

1922 yılının Haziran ayındaysa “fevkalade sefir” statüsündeki İran Eğitim Bakanı Mümtazüddeve’nin Ankara ziyareti gerçekleşti. İran’ın Ankara’ya bir elçi gönderecek olması Mustafa Kemal Paşa tarafından olumlu karşılanmış, 1 Mart 1922 tarihinde TBMM açılış konuşmasında bu durum hakkında şöyle konuşmuştur:

“İran Hükümeti İslamiyesi ile de cayigir bulunan münasebatı hasenei hemcivariyi takviye nuhbei amalimizdir. İran devleti fahimesi tarafından Ankara’ya bir sefirin izam edilmiş olduğunu haber aldık. Sefirin vürudunda tahkimi revabıta matuf bilcümle tedabirin tarafımızdan dahi ittihaz olunacağı şüphesizdir”¹³⁷.

30 Haziran 1922 tarihinde İtimatnamesini sunan İran sefiri Mümtaz-üd Devle’ye şunları söylüyordu:¹³⁸

İran devletinin ve İran halkının ihtisasat-ı samimesini Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine ve Türkiye halkına iblağ etmek ve mevahib-i ilahiyeden olan uhuvvet-i İslamiye esas-ı kadiminin teyid-i tahatturiyle dindaş ve hemcivar devlet ve milletlerimiz arasındaki vahdet ve muhaleseti tezyit ve teşyit etmek maksadıyla İran Devlet-i aliyesi tarafından zatıalileri gibi kifayet ve liyakati müsellemler olan bir zatın Türkiye Devleti nezdine fevkalade sefir olarak gönderilmiş olması Türkiye halkı hakiki ve yegane mümessili olan Büyük Millet Meclisinin mucib-i mahzuziyeti azimesi olmuştur.

...

İran milleti necibesinin Türkiye halkı hakkında izhar ettiği hissiyat-ı mahsusaya mukabil milletimizin teşekküratının dindaşımız İranlılara iblağ edilmesini de bilhassa rica ederim.

Memleketimize ayak bastığınız günden beri halkımız tarafından temsil buyurduğunuz İran milletine karşı gösterilen tezahürat-ı dostane ve uhuvvetkaranenin berdevam olacağına ve iki Müslüman devletin tezyit ve teşyid-i muhalesat ve vahdetine müteveccih vezaif-i sefiranenizin ifasında Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından her türlü muavenet ve teshilat ibrazına müsaaraat olunacağına katiyen kanaat buyurabilirsiniz.

Sefir Hazretleri, hemen Cenabı Hak hemhal ve hemdert olan bilcümle akvam-ı islamiyeyi habl-i metin-i uhuvvete bihakkın itisamla nail-i fevz ü necat ve mazhar-ı refah ve saadet eylesin.

Mustafa Kemal Paşa, 7 Temmuz 1922 tarihinde Sovyet elçisi Araloff’un Mümtazüddeve şerefine verdiği ziyafette ise şunları söylüyordu:¹³⁹

... Araloff arkadaşımız diğer arkadaşlarımız gibi daima şarkın masum ve mazlum olan milletlerinin hissiyatını temsil eden insanları biraraya getirmek ve onları dertleştirmekle pek büyük bir vazife yapmaktadır. Bundan dolayı kendilerini tebrik ederim. Hemdert olanlar yekdiğerini arar ve bulurlar. Aynı

¹³⁷ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I, Türkiye Büyük Millet Meclisinde ve C.H.P Kurultaylarında (1919-1938), Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları:1, 2006, s. 249.

¹³⁸ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri II, (1906-1938), s. 42.

¹³⁹ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri II, (1906-1938), ss. 43-45.

samimiyetle mütehassıs olan arkadaşlar aynı samimiyetle mütehassıs olan milletlerin mümessili olarak epey zamandan beri burada bulunuyorlardı. İçimizde hakikaten büyük bir boşluk vardı; o da İran milletinin mümessilinden mahrumiyet! Bugün ona da muvaffak olduğumuzdan dolayı bahtıyarız. Türkiye halkının şark milletleriyle, Rusya ile, Azebaycan ile, Afgan'la, İran ile olan revabıtı yalnız hissiyat üzerine mübtene değildir. Hakiki, maddi, gayri kabili tebeddül birtakım esaslara dayanmaktadır. Bu suretle düşmanlarımızın içimize girerek yapacakları telkinat ile bu revabıtın tezelzülüne imkan tasavvur etmek doğru değildir...

...Efendiler, İran Devleti Aliyesi, İran milleti muhteremesi hakikaten şark muvazenei umumiyesinde fevkalade haizi ehemmiyet bir kitledir. Şimdiye kadar Türkiye halkı ile İran halkı hakiki ve candan temasa mazhar olamamıştı. Çünkü başlarında öyle adamlar bulunmuştur ki, onlar buna mani idi. Fakat ben yakinen bilirim ki, İran milliyetpervaranı pek mukaddes bir arzu için asırlarca uğraşmış, fevkalade kahraman bir millettir. Eğer İraniler buna bütün mana ve şümülü ile muvaffak olamamışlarsa bittabi kabahat kendilerinde, mesailerinde değildir. Bu arz ettiğim nokta pek mühimdir. Şimdiye kadar Devleti Aliyei Osmaniye unvanı altındaki imparatorluk ile Devleti Aliyei İran arasındaki münasebatın İranlıların ve Türkiye halkının ciddi temayüllerine mutabık tecelli edememiş olduğunu itiraf etmek lazımdır. Fakat bugün İranlı kardeşlerimiz emin olabilirler ki Türkiye'nin başında bulunanlar aynı adamlar değildir. Mümtazüddeve Hazretlerinin temsil ettiği İran millet ve devleti, hakiki temas noktasını bulmuştur. Bunun tecellisi pek feyizli olacaktır. Bu feyizden yalnız Türkiye ve İran değil, bütün şark milletleri müstefiz olacaktır...

Böylece Mustafa Kemal Paşa İran'ı da diğer mazlum ülkeler gibi Türkiye ile ortak bir kaderi paylaşan ve emperyalizme karşı ittifak etmenin yararlı ve gerekli olduğu kardeş bir ülke olarak kabul etmiş ve ilişkilerin bu minvalde gelişmesine yönelik çaba göstermiştir. Ankara Hükümeti'nin bu samimi ve ilgili tavrı İran Devleti'ni hoşnut etmiş, bundan dolayı 26 Aralık 1922 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya TBMM Hükümeti İstanbul temsilciliği aracılığıyla İran Devleti tarafından teşekkür mesajı iletilmiştir. Aynı mesajda Prens İshak Han Mufahhamuddevle'nin Büyük Millet Meclisi Hükümeti nezdinde İran Büyükelçisi olarak tayin edildiği bildirilmiştir.¹⁴⁰

Fakat daha önce 22 Aralık 1922 tarihinde İshak Han'ın atanması ile ilgili gönderdiği telgrafta Osmanlı Hükümeti ünvanını kullanmıştır.¹⁴¹ Bunun üzerine TBMM Hükümeti Hariciye Vekaleti'nden Mustafa Kemal Paşa'ya gelen konuyla alakalı açıklayıcı yazının altına bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından kırmızı mürekkeple, "Bu veçhile nazarı dikkatleri celbedilmek üzere iadeten Hariciye

¹⁴⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Hariciye İstanbul Murahhaslığı, 64/30.

¹⁴¹ Bilal N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, c. II, Ankara: TTK Yayınları, 2001, s.415.

Vekaleti Celilesine. 31.12.38.” notunu düşmüş ve yazı Hariciye Vekâletine geri gönderilmiştir.¹⁴²

30 Ağustos 1922’de ki büyük zaferin ardından İran, Ankara’ya 22 Ekim 1922 tarihinde, İran Savaş Bakanı ve Başkumandanı Rıza Han’ın yaveri Salar Nizam başkanlığında bir heyet göndererek Mustafa Kemal Paşa’yı tebrik etmiştir.¹⁴³

16-17 Ocak 1923 yılında Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın İzmit’te gazetecilere verdiği mülakat, Türkiye’nin İran’a bakışı açısından önemli bir perspektif sunmaktadır.¹⁴⁴

...İran’la resmi münasebetlerimiz billurlaşmış değildir. Çünkü görüldüğüne göre İran’da hakim ve makul bir hükümet yoktur. Şahları zannederim Avrupa’da firari bir haldedir ve İran dahilinde vaktiyle İngilizlerin tesiriyle seçilmiş mebuslardan meydana gelen bir meclis vardır ve onlara dayanan ve fakat birbirini anlamayan insanlardan meydana gelen bir hükümet heyeti var. Harbiye Nazırı olan bir Rıza Han var. Bu Rıza Han oranın adeta bir diktatörüdür. Meclise karşı, diğer arkadaşlarına ve memlekete karşı tam manasıyla bir diktatördür. Bu adamın bir takım gayeleri mevcuttur. İyi bir meclis yapabilmek için iyi bir hükümet vücuda getirmek ve İngilizleri memleketten uzaklaştırmak istiyor. Fakat görüldüğüne göre, o da şahsi olarak, yani ben yapayım ve ben idame edeceğim diyen bir beyindir. Ne dereceye kadar muvaffak olacağı da belli değildir. İran’ın bizim ile sıkı ve samimi ve özel münasebetleri, diyebilirim ki, Rıza Han vasıtasıyladır... Fakat görüldüğüne göre onlar bizden istifade teminine yönelik bir hareket takip ediyorlar. Biz onlara top verelim, cephane verelim ve başka yardımlar yapalım. Buna karşılık her emrimize amade olarak ve icap ederse, Irak hareketini yapmak için hemen hareket edeceğini söylüyor...

Nihayet 1923 yılında Türkiye ve İran birbirleri nezdinde sürekli elçi atamışlardır. Türkiye’nin ilk Tahran büyükelçisi Muhittin Akyüz Paşa 1923 yılı Şubat ayında; İran’ın ilk Ankara büyükelçisi İshak Han Mufahhamuddevle aynı yıl ağustos ayında göreve başlamıştır.¹⁴⁵ Muhittin Paşa gayet samimi bir merasimle karşılanarak Şah’ın huzuruna çıkarılmıştır.¹⁴⁶ Muhittin Paşa’ya yapılan karşılamadan duyulan memnuniyet sebebiyle benzeri bir karşılamanın İran büyükelçisine de yapılması planlanmıştır.¹⁴⁷

Türkiye büyükelçisi Muhittin Paşa’nın nutku ve İran Şahı’nın cevabı şu şekildedir.¹⁴⁸

¹⁴²Bilal N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, c. II, s.415.

¹⁴³Akgül, “Atatürk Dönemi Türkiye İran İlişkileri ve Rıza Han’ın Atatürk’ü Ziyareti”, c. II, s. 1707.

¹⁴⁴*Atatürk’ün Bütün Eserleri*, (23 Ocak 1923-30 Haziran 1923), c. XV, s. 272.

¹⁴⁵Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, c. II, ss.415-420.

¹⁴⁶Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, c. II, ss.416-417.

¹⁴⁷Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Hariciye İstanbul Murahhaslığı*, 20/125.

¹⁴⁸Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, c. II, ss. 417-418.

Aliyyu Hazreta,

İki devleti muazzamai İslamiye beyninde minelkadim cayigir olan münasebat ve revabıtı dostanenin teyid ve teşyidi emeli halisanesile Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti canibinden nezdi...Şahanelerine Sefirikebir sıfatile izam kılındım.Zatı...Mülükanelerinin perverde buyurdıkları hissiyat-ı muazzezeyi İslamiyye ve milliyye hasebile Hükümeti Milliyemin tevdi eylediği vazifeyi kudsiyenin ifasında tarafı Haşmetanelerinden ve Hükümeti seniyelerinden her türlü muavenete mazhar olacağımı ümid eylemekteyim. Türkiye'nin en muazzam İslam komşusu bulunan Devleti Aliyyei İraniyenin bitevfiki tealâ sureti daimede naili saadet ve şevket olması temenniyatı kalbiyesini tekrar ile Türkiye Büyük Millet Meclisinin Reisi Muhteremi Başkumandan Gazi Müşir Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin hissiyatı ihtiramkaranelerini Huzuru Şehinşahilerine arz ve takdim ile kesbi şeref ve mefharet eylerim.

İran Şahı ise cevaben şunları söylemiştir:

Sefiri Kebir Hazretleri,

Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Sefirikebir sıfatile Nezdimize tayininizden dolayı izharı meserret eylerim. Meveddetamız beyanınız nihayet derecede mucibi memnuniyet oldu. Ümid ederimki İran ile temsilialinizi haiz bulunan (Devleti) muazzama beyninde eskiden beri mevcut bulunan hüsnü münasebet ve müvaveret ve diyanet alakasını hüsnü kifayetiniz ve kâr-ı aşinalığınız hasebile her cihetle teyid ve tevsi eder. İki İslam Hükümeti arasında revabıtın tezyid ve teşyidine nihayet derecede müstehakım. Bu cihetle memur bulunduğunuz vezâifin muvaffakiyetle neticelenmesine mataraf hertürlü müsadatın ibrazı için kendi hükümetime talimatı lazime veriyorum. Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin izhar buyurdıkları hissiyatı samimanedan dolayı minnettarım.

Ağustos 1923'de Ankaraya gelerek göreve başlayan İran büyükelçisi İshak Han Mufahhamuddevleitimat mektubunu sunamadan gerisin geri, dönmek durumunda kalmıştır. Buna neden olan olay ise itimat mektubunun, İran Şahı'ndan Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya değil, TBMM Hükümeti Reisi Gazi Mustafa Kemal'e hitaben yazılmış ve içeriğinde Osmanlı Devleti'nden bahsedilmiş olmasıdır.¹⁴⁹ Bu hareketiyle Şah, Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı devlet reisi olarak kabul etmiyor ve Türkiye'nin yeni hükümet şeklini tanıımıyordu. Bu ilişkilerin epeyce bir süre mesafe kat edememesine sebep olmuştur.

Görüldüğü üzere cumhuriyetin ilanına kadar geçen süreçte Türk-İran ilişkileri hiçbir zaman istenilen seviyeye ulaşamamıştır. Osmanlı Devleti döneminden bu yana gerçek manada samimi ve düşmanca olmayan ilişkilerin varlığından bahsetmek mümkün değildir. Yılların getirdiği bu olumsuz miras Atatürk ve Rıza Han'ın kişisel dostlukları sayesinde bir ittifaka dönüşecektir.

¹⁴⁹Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, c. II, s. 421.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1923-1938 TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİ

3.1 Türk Dış Politikasının Ana Hatları

1923 yılına gelindiğinde Türkiye yıllardır süren istiklal mücadelesini zaferle sonuçlandırmış ve saltanat sistemini kaldırarak halkın kendi kendini yönetimi olarak kabul edilen cumhuriyet rejimini benimsemiştir. Atatürk cumhuriyet rejiminin kurulacağını sinyallerini daha Samsun'a gelir gelmez vermeye başlamış, Amasya genelgesi, Erzurum ve Sivas kongrelerinde adım adım bu fikri işlemeye devam etmiştir.

Atatürk'e göre, Osmanlı Devleti devrinde padişahlar kendi kişisel hırsları uğrunda dış siyaseti belirliyorlardı. Ve ortaya koydukları hedeflere erişmek için iç siyaseti dizayn ediyorlardı. Halbuki dış politika iç politikayı belirlememeliydi. Bilakis dış politika ülkenin içinde bulunduğu duruma ve gerekliliklere bakılarak ve onlarla uyumlu götürülmeliydi. Kendini yönetenlerin iradelerini kutsal olarak görüp sorgulamayan Türk Milleti, devlet yönetimine yabancılaşmıştı. Bunun içinde padişahların şahsi yönetimi ve ya meşrutiyet rejiminde sağlanamayan halkın menfaatlerine uygun siyaset tarzı belirlenmesi işi halkın kendi temsilcilerini seçerek oluşturduğu meclis tarafından yerine getirilecekti.¹⁵⁰

Bu dönemde dış politikanın ana hatlarını çizende, daha 28 Ocak 1920 yılında aldığı kararla Misak-ı Milli¹⁵¹, yi ilan eden Meclis-i Mebusan olmuştur. Misak-ı milli

¹⁵⁰ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, (1906-1938), ss. 106-110.

¹⁵¹ Misak-ı Milli kararları şunlardır:

Madde 1: Osmanlı Devleti'nin, özellikle Arap çoğunluğunun oturduğu ve 30 Ekim 1918 tarihli silah bırakışmasının imzalandığı sırada düşman ordularının işgali altında kalan kısımlarının geleceğinin, halkların serbestçe açıklayacakları oylara göre belirlenmesi gerekli olduğundan, söz konusu silah bırakışması çizgisi içinde ve dışında; dinen, örfen, ve emelen birbirine bağlı, karşılıklı saygı ve özveri duyguları besleyen, birbirlerinin ırksal ve toplumsal hakları ile bölgelerinin koşullarına tamamen saygılı Osmanlı-İslam çoğunluğunun oturduğu kısımların tamamı, hakikaten veya hükmen hiçbir nedenle bir birinden ayrılma kabul etmez bir bütündür.

Madde 2: Halkı, özgürlüğekavuşunca, oylarıyla Anavatana katılmış olan Elviye-i Selase (Kars, Ardahan, Batum) için gerekirse yeniden halkın serbest oyuna başvurulmasını kabul ederiz.

kararlarıyla çizilen hedefler yeni Türk devletinin dış politikasının ana omurgası olacaktır. Milli savaşın başında her şeyden önce Türkiye'nin gelecekteki coğrafı ve siyasi varlığının temelini ne olacağının belirtilmesi ve bunun gelecek savaşlar için kesin bir milli program ve hedef olarak, içeride ve dışarıda açıkça ilan edilmesi gerekiyordu. İşte ana ilkesi kayıtsız şartsız milli egemenlik olan “Misak-ı Milli” böyle bir vesikaydı ve yeni Türkiye öz yurdu olarak dünyaya tanıttığı topraklar üstünde, egemen ve şerefli bir millet olarak yaşamaktan başka bir şey istemiyordu.¹⁵² Halkın iradesinin tecelli ettiği bu meclisin İngilizlerce dağıtılmasından sonra bu işlev Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından üstlenilecek, Türk Milletinin geleceğini yine milletin iradesinin tecelli ettiği bu meclis belirleyecektir. Böylece millet kendi kendini yönetmeye başlamış ve şartların olgunlaştığı 29 Ekim 1923 tarihinde cumhuriyet ilan edilmiştir.

Atatürk cumhuriyetçi devletin temel görevini halkı çağdaş uygarlık seviyesine çıkartmak olarak görmüştü. O, halkın büyük bir gelişme potansiyeline sahip olduğunu düşünüyordu.¹⁵³ Bu potansiyelin ortaya çıkarılmasına öncülük edecek aygıt ise Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin modern bürokrasisi olacaktı. Yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin dış politikası, Osmanlı Devleti'nin dış politikasından tamamen ayrı ilkeler üzerine oturtulmuştu ve yeni Türk Devleti'nin diplomatları, Osmanlı diplomatları gibi, Avrupa devlet adamlarının karşısına “boynu bükük” olarak çıkmayacak, onların her dediğine “evet” demeyecek ve onların her isteğine boyun eğmeyecekti.¹⁵⁴

Madde 3: Türkiye barışına ertelenmiş bulunan, Batı Trakya'nın hukuksal durumunun belirlenmesi de, halkının özgürce açıklayacağı oya göre gerçekleşmelidir.

Madde 4: İslam Halifeliğinin ve yüce saltanatın merkezi ve Osmanlı hükümetinin başkenti olan İstanbul kenti ile Marmara Denizi'nin güvenliği her türlü tehlikeden uzak tutulmalıdır. Bu esas saklı kalmak koşuluyla, Akdeniz ve Karadeniz boğazlarının dünya ticaret ve ulaşımına açılması konusunda bizimle birlikte öteki tüm devletlerin oybirliğiyle verecekleri karar geçerli olacaktır.

Madde 5: İtilaf devletleri ile düşmanları ve onların kimi ortakları arasında yapılan antlaşmalardaki ilkeler çerçevesinde, azınlıkların hakları, komşu ülkelerdeki Müslüman halkların da aynı haklardan yararlanması şartıyla, bizce de benimsenip güvence altına alınacaktır.

Madde 6: Ulusal ve ekonomik gelişmemize olanak doğması ve daha çağdaş biçimde düzenli bir yönetimle işlerin yürütülmesini başarmak için, her devlet gibi bizim de gelişmemiz koşullarının sağlanmasında bütünüyle bağımsızlığa ve özgürlüğe kavuşmamız ana ilkesi, varlık ve geleceğimizin temelidir. Bu nedenle siyasal, yargısal, mali gelişmemizi önleyici sınırlamalara karşıyız. Saptanacak borçlarımızın ödenmesi koşulları da bu ilkelere aykırı olmayacaktır. (Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası* (1919-1980), c. I, ss.105-106)

¹⁵²Aptülahat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 23.

¹⁵³Metin Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, Ankara: Doğubatı Yayınları, 2006, s. 97.

¹⁵⁴Hüner Tuncer, *Atatürkçü Dış Politika*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2008, s. 22.

Türkiye, İstiklâl Harbi'nin galibi olduğundan Lozan'da Yunanlılar karşısında dik durabilmiştir.

Türkiye, Osmanlı Devleti'nin özellikle son dönemlerindeki Büyük Devletlere bağımlı politikalarına bir son verip, bağımsız ve egemen bir devlet olarak bütün politikalarını ve de özellikle dış politikasını dizayn etmeye çalışmıştır. Bağımsızlık Savaşını büyük bir başarıyla sonlandırması, yeni bir rejim olan cumhuriyet sistemine geçilmesi ve eskiye göre etnik ve dini olarak daha homojen bir yapıya kavuşulması, genç Türkiye'nin Osmanlı Devleti'ne üstünlükleriydi.

Buna rağmen Türkiye de Osmanlı Devleti gibi büyük devletlerin emellerine hedef haline gelmiştir. Gerçekten Türkiye 1923 yılını müteakip Avrupa'nın en güçlü devletleriyle sınır komşusu olmuştur. SSCB doğu bölgesinde, İngiltere Irak ve Kıbrıs'ta, Fransa Suriye'de ve İtalya ise On İki Adalar ve Meis adasına sahip olması nedeniyle Türkiye ile sınırdaş olmuşlardır.¹⁵⁵

Bu ateş çemberinin arasında Türkiye'nin revizyonist bir politika izlemesi mümkün değildi. Bu nedenle realist ve akılcı politikalar belirlenmesi gerekiyordu. Kendi iç potansiyeline ve gücüne dayanmayan politik hedefler genç cumhuriyet için felaket olabilirdi. Nitekim henüz ülke içinde yeni rejim halk tarafından tam olarak benimsenmemişti ve ülkeyi tehdit edecek büyüklükte isyanlar batılı ülkelerin de kışkırtmalarıyla bir biri ardına patlak veriyordu. Tüm bu nedenlerle ülke içinde ve dışında barışın devam ettirilmesi politik bir hedef olarak oldukça gerekliydi. Özellikle 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan ve 6 Ağustos 1924 tarihinde yürürlüğe giren Lozan Antlaşması, Türkiye açısından yepyeni bir başlangıç olmuştur. Türkiye haklı taleplerini uluslararası camiada dile getirirken barış ve statükonun korunması anlayışından asla taviz vermemiştir. Nitekim Atatürk, 1 Mart 1924'te mecliste yaptığı bir konuşmada şöyle söylemektedir:¹⁵⁶

...Efendiler, geçen sene esnasında siyaset-i hariciyemiz sulh ve sükun vadisinde mütemadi terakki göstermiştir. Felaketli senelerin son asarı olan askeri işgaller kamilen hitam buldu. Vatanın fiilen tamamîyetini vücuda getiren bu hadiseler; milletin tarihinde daima ızdırar ile fakat itimad-ı nefis ile ve iftihar ile yaşayacaktır.

...Efendiler, cumhuriyetin siyaset-i hariciyede veçhesi, müstakimane ve halisane olarak sulhun ve muahedatın muhafazasına müteveccihdir. Münasebatı

¹⁵⁵Komisyön, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965)*, Ankara: Dış İşleri Bakanlığı Matbaası, 1968, s. 56.

¹⁵⁶Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri I, Türkiye Büyük Millet Meclisinde ve C.H.P Kurultaylarında, (1919-1938)*, ss. 349-350.

tevsi, mütekabildi hukuka riayet ve hukuka tarzı riayette mütekabiliyet hattı hareketimizdir.

Lozan Antlaşması'nın imzalanması genç Türkiye Cumhuriyeti için büyük bir başarıydı. Fakat gerek aleyhimize olan antlaşma maddelerinin zaman içerisinde menfaatlerimize uygun bir şekilde tekrar düzenlenmesi, gerek bazı antlaşma maddelerinin uygulanması ile alakalı karşılaşılan güçlükler ve gerekse de antlaşma dışında bırakılmış ve çözümü zamana bırakılmış sorunlar Türkiye'nin dış politikasının ana gündem maddeleri olmaya devam etmiştir.

Türkiye Lozan Antlaşmasıyla uluslararası alanda sorunlarının büyük bir bölümünü çözmüş fakat birtakım sorunların çözümü noktasında ilerleme kaydedilememiştir.

Türkiye özellikle 1923-1932 yılları arasında hem yeni kurulan devletin kurumsallaşmasını sağlama hem de Lozan'da çözemediği problemleri uluslararası arenada çözme gayreti içinde olmuştur. Bu dönemde Türkiye'nin dış politikası Milli Mücadelenin ve bu mücadele sonunda imzalanan Lozan Antlaşmasının etkisi altında gelişmiştir. Bu süre içinde Türkiye'nin dış münasebetleri milletlerarası münasebetlerin genel seyrinden çok, münferit devletlerin Türkiye'ye karşı izledikleri politikaya ve davranışlarına göre tanzim edilmiştir.¹⁵⁷ Musul, Boğazlar, Yunanistan'la nüfus mübadelesi, Osmanlı Devleti'nin dış borçları meselesi ve Hatay gibi sorunların çözümü noktasında büyük çaba sarf edilmiş bunların bir kısmı çözülmüş bir kısmı ise uzun yıllar sonra çözüme kavuşmuştur.

Bütün meselelerin Türkiye lehine çözüldüğünü söylemek elbette ki imkânsızdır. Fakat Mustafa Kemal Atatürk'ün askerlikte olduğu gibi devlet yönetiminde de sahip olduğu deha, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin bu sorunların ülke menfaatleri doğrultusunda çözümü noktasında en büyük mihenk taşı olmuştur. Gerçekten de ülkenin hem içeride hem dışarıda kurumsal bir kimliğe kavuşması, ekonomik, sosyal ve kültürel manada gelişimi, uluslararası sistemde kazandığı meşruiyet ve saygınlık Atatürk'ün izlediği akılcı ve realist politikalar sayesinde olmuştur. O aynı zamanda idealizmini de ortaya koyarak hem mazlum milletlerin emperyalizmin pençesinden kurtuluşu için bir reçete sunmuş; hem de dünyanın daha yaşanılabilir bir yer olabilmesi ve çatışmaların ortadan kalkması için büyük çaba sarf etmiştir. Türk dış politikasında ilk hedef olan bağımsızlığın zamanın hasım

¹⁵⁷ Komisyon, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965)*, s. 87.

devletlerine karşı hem savaş hem diplomasi alanında yürütülen mücadele sonrasında kazanılmasını takiben dış politikamızın temel ilkesi bu defa “barış” olarak serdedilmiştir.¹⁵⁸ Özellikle “yurtta sulh, cihanda sulh” ilkesi onun idealizmini ortaya koyan en temel düşünce olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu dönemde ayrıca, 1911 yılında başlayan Trablusgarp Harbini müteakip yaklaşık “12 yıl süren savaşlardan¹⁵⁹” çıkan Türk Milletinin cumhuriyetle birlikte, barışa verdiği değerdevletin tüm politikalarına yansımış ve özellikle Türkiye’ye Lozan’dan kalan sorunlar uygun konjonktürler kollanarak diplomasi ve karşılıklı çıkarlara dayalı olarak barışçıl bir şekilde çözülmeye çalışılmıştır. Türkiye’nin 1929 yılında katıldığı ve bütün anlaşmazlıkların barışçıl vasıtalar kullanılarak çözüleceğini içeren Kellogg Paketi’na katılımı bu politika değişiminin en yalın ifadesi olmuştur.

1932-1938 yılları arasında ise Türkiye modern bir devlet olarak Milletler Cemiyeti’ne girmiş (1932), gelişen uluslararası tehditlere karşı bölgesel ittifaklar yoluyla etkin bir diplomatik çaba sarf etmiş ve komşularıyla ve dünyanın geri kalanıyla barışçıl yollarla ilişki kurmak ve sorunlarını bu cihet de çözmek gayreti içinde olmuştur. Bu dönemde Lozan Antlaşması’ndan miras kalan sorunlar olan Boğazlar sorunu ve Hatay sorunu (1939) gibi konular Türkiye lehine çözülmüştür.

1932-1938 döneminde uluslararası ilişkilerin ekonomik ve siyasi olmak üzere iki yönü bulunmaktadır. 1929-1930 ekonomik buhranını takiben devletler, dış ticaret politikalarını tekrar gözden geçirmiş, iktisadi milliyetçilik önem kazanmış, gümrük duvarları yükselmiş, ülkeler kendi kendine yetme çabası içine girmişler ve bunun sonucunda dünya ticaret hacmi daralmıştır. İktisadi mücadelede başarılı olabilmek için birçok ülkede aşırı devletçi ve milliyetçi akımlar kuvvetlenmiş demokrasiler zayıflamıştır.¹⁶⁰

Almanya’da Hitlerin, İtalya’da Musollini’nin yönetime gelmesi ve özellikle İtalya’nın Ortadoğu ve Balkan coğrafyasına yönelik yayılmacı tehditleri, Atatürk’ü bu duruma yönelik ciddi önlemler almaya ve bölgesel işbirliği çabalarına hız vermeye sevk etmiştir. Bu doğrultuda 9 Şubat 1934 tarihinde Türkiye, Yunanistan,

¹⁵⁸Dışişleri bakanlığı, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, <http://www.mfa.gov.tr/ataturk-doneminde-turk-dis-politikasi.tr.mfa>, (10.05.2015)

¹⁵⁹1911 Trablusgarp Savaşı, 1912-1913 I. ve II. Balkan Savaşları, 1914-1918 I. Dünya Savaşı, 1919-1922 İstiklal Savaşı

¹⁶⁰Komisyon, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965)*, s. 87.

Yugoslavya ve Romanya arasında Balkan Antantı, 8 Temmuz 1937’de Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında Sadabat Paktı imzalanmıştır.

Görüleceği üzere Türkiye’nin Atatürk döneminde uygulanan dış politikasının en önemli özellikleri barışçıl olması, gerçekçilikten sapmaması, uluslararası hukuka ve meşruiyete azami önem vermesi ve hem bölgesel hem de uluslararası planda işbirliği ve diyalogu önde tutan bir çizgi izlemesidir.¹⁶¹

3.2 1923-1932 Türkiye-İran İlişkileri

3.2.1 Türkiye’de Cumhuriyetin İlan Edilmesinin İran’a Yansıması

Yirminci yüzyılın bölgemizdeki en önemli olaylarının başında şüphesiz Türkiye’de cumhuriyet rejimine geçilmesi ve modern bir ulus-devlet kurulması gelmektedir. Mustafa Kemal Atatürk’ün önderlik ettiği büyük İstiklal Savaşı’nın batılı güçlerin isteklerinin aksine Türklerin zaferiyle sonuçlanmış olması ve akabinde tam bağımsız ve egemen bir devlet olarak Türkiye’nin kurulması emperyalizmin pençesindeki mazlum milletler için bir umut ışığı olmuştur. Atatürk Türkiye’sinin kısa zamanda gerçekleştirdiği devrimlerle siyasi, sosyal, hukuki ve ekonomik alanlarda kat ettiği ilerleme adeta bir kurtuluş reçetesi gibi tüm dünyanın ilgisini çekmiştir.

Bilindiği üzere İran da emperyalizmin etkilerine en çok maruz kalan ülkelerden biri olmuştur. Toplumsal olarak geri kalmış yapısı, modern görünümünden uzak kurumsallaşamamış bir bürokratik sistemi, zayıf bir askeri gücü ve batılı devletlerin yıllarca işgali ve ekonomik nüfuzu altında adeta yarı sömürge görüntüsü veren bir ülkeydi. Bu nedenle İran’da iktidarı devralan Rıza Han’ın aşması gereken engeller, Mustafa Kemal’in önündeki engellere göre daha büyüktü. Onun Türkiye’de yaptığı devrimler İran için psikolojik destek işlevi görüyordu.¹⁶²

1921 yılındaki darbeden sonra geçen dört yıllık zaman dilimi, Rıza Han’ın adım adım yükselişine ve gelecekte yapmayı tasarladığı reformlara yönelik olarak bunların alt yapısını hazırlamaya dönük icraatlarına sahne olmuştur.¹⁶³ Türkiye bu noktada çok önemli bir örnek oluşturmuştur. Türkiye, İran’da bir cumhuriyet rejimi

¹⁶¹Dışişleri Bakanlığı, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*.

¹⁶²Atay Akdevelioğlu ve Ömer Kürkçüoğlu, “Ortadoğu’yla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, (Cilt I: 1919-1980)*, Baskın Oran (ed.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 357.

¹⁶³Gürakar, *Türkiye ve İran Gelenek, Çağdaşlaşma, Devrim*, s.238.

tesis edilmesini kendi çıkarları açısından yararlı bulmuştur. Tahran büyükelçisi Muhittin Paşa birkaç kez Rıza Han'ı ziyaret ederek bu konuda kendisini teşvik etmeye çalıştı ve cumhuriyet fikrine sıcak baktığını gördü. Kemalist olarak nitelendirilebilecek İranlı aydınlarda Türk modelinin taklit edilmesi konusunda kulis yapıyorlardı.¹⁶⁴

1923 Şubatına gelindiğinde İran'da cumhuriyet propagandası had safhaya ulaşmış ve cumhuriyet fikrine destek Tahran dışında çeşitli illerde kurulan "Cumhuriyet Komiteleri" vasıtasıyla Tahran'a gönderilen telgraflarla ve birçok esnafın pazarları kapatma eylemlerinde de kendisini göstermiştir. Rıza 1923 Şubat sonlarında cumhuriyet fikrini iyice benimsemiş olmalı ki milletvekilleri ile yapmış olduğu toplantıda 21 Mart 1924'ten (Nevruz, Yılbaşı) önce gerekli değişiklikleri yaparak Nevruz günü Cumhuriyeti ilan etmeyi kararlaştırmıştı.¹⁶⁵ Fakat 3 Mart 1924 tarihinde Türkiye'de hilafetin kaldırılması İran ulehasının tepkisine ve baskıları sonucu Rıza Han'ın cumhuriyet fikrinden vazgeçmesine neden oldu.

Fakat Türkiye bu yöndeki telkinlerine devam etti. 7 Kasım 1925'te, yeni Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket (Esental) Bey'e şu gizli talimat verildi:¹⁶⁶ "...Münasebet olursa, Rıza Han hazretlerinin cumhurreisliğini şahlığa tercih etmesi İran'ın ve İran inkılâbının menfaati için daha muvafık olacağının çok mahremane olarak Rıza Han hazretlerine ihsas ve İran'ın ikbal ve istikbali vadisindeki her türlü mesainin Rıza Han hazretlerinin kurduğu hükümetin Türkiye'de daima hüsn-ü makes ve müzaheretle karşılanacağına emniyet edilmesinin ifadesi."

Rıza Han'ın 29 Kasım 1925 tarihinde Memduh Şevket Bey'le yaptığı görüşmeyle Türkiye'nin İran'da cumhuriyet ilanına ilişkin tüm beklentilerini neredeyse ortadan kaldırdı. Rıza Han bu görüşmede, yapılması gereken pek çok iş olmasından, bu işleri yapacak insanların yokluğundan ve özellikle de İngilizlerden yakınlıkla cumhuriyet ilanına teşebbüs edemeyeceğini anlatıyor, ancak kendi şahlık döneminin Kaçar dönemine benzemeyeceğini ekliyordu.¹⁶⁷

1925 yılının 12 Aralık günü İran Meclisi 3 çekimser oya karşı 257 kabul oyuyla Rıza Han'ı yeni İran Şahı ilan etti.¹⁶⁸ Böylece İran'da cumhuriyet rejimine

¹⁶⁴ Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, "Ortadoğu'yla İlişkiler", s. 357.

¹⁶⁵ Çete, *Türkiye-İran İlişkileri (1919-1938)*, s. 53.

¹⁶⁶ Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1996, s.87.

¹⁶⁷ Akgül, "Atatürk Dönemi Türkiye İran İlişkileri ve Rıza Han'ın Atatürk'ü Ziyareti", c. II, s. 1712.

¹⁶⁸ Gürakar, *Türkiye ve İran Gelenek, Çağdaşlaşma, Devrim*, s.239.

geçiş umutları ortadan kalktı. Bu durum İran’da cumhuriyetin ilan edilmesi yönünde gayret eden Türkiye’yi ve bilhassa da Mustafa Kemal’i rahatsız etmiştir. Nitekim İran meselesi ile ilgili Maarif Vekili Hamdullah Suphi (Tanrıöver), 12 Haziran 1925 yılında Öğretmenler Cemiyeti’nin kongresinde şu anısından bahseder:

*...Bir gün Çankaya’da Reiscumhur Hazretlerinin sofrasında beş on arkadaşla yemek yiyorduk. Bir telgraf sureti getirip kendilerine takdim ettiler. Reiscumhur, bu telgrafi yüksek sesle okudu: ‘Serdar-ı Sipah(Rıza Han) hocalarla görüştüktan sonra cumhuriyet hareketinin daha vakti gelmediğine hükmetmiş ve bu kararı ilan etmiş.’ Gazi Hazretleri, bunun üzerine hoşnutsuzluklarını ifade eden bir iki kelime söylediler...*¹⁶⁹

3.2.2 İran’ın Yeni Büyükelçisi

Bu arada Ocak 1924’de Mirza Sâdık Tabatâî atandı. Şeyh Sadık Han Tabatabai bir seyyid ve din adamıydı; hayatının belli bir dönemini bir İran meşrutiyetçisi olarak İstanbul’da geçirmişti. Türkiye’ye ancak Eylül 1924’te varabildi. Kasım ortasında güven mektubunu sunmak için Ankara’ya geldiğinde (muhtemelen kendisine bir din adamının büyükelçi olarak gönderilmesi sebebiyle) Atatürk’ün tepkisini çekti.¹⁷⁰

Tabatâî 17 Kasım 1924 tarihinde itimatnamesini Gazi Mustafa Kemal’e sunmuştur. Gazi Mustafa Kemal’e yönelik nutkunda şöyle söylemiştir;

...Her ne kadar Allaha hamdolsun şarkın bu iki Devlet ve Milleti İslamiyesi arasındaki revabıt ve münasebat her zaman dostane ve samimi idiye de bu asra layık olduğu kadar tarafeyni muazzaminin her vakitten daha ziyade birbirile yakın ve müttehid bulunması icap eder...

Atatürk ise cevabi nutkunda, Türkiye’ye büyükelçi olarak atanmanızın arkasındaki amacı fiiliyata geçirmek için yapacağınız çalışmaların, her iki millet ve memleketin siyasi ve ekonomik ilişkilerinde ilerlemeler getirmesini temenni etmiştir.¹⁷¹

3.2.3 Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey’in İtimatnamesi Meselesi ve Şah Rıza Pehlevi’nin Taç Giyme Töreni

Memduh Şevket Bey Türkiye’den ayrıldığında güven mektubu halen İran Şah’ı olan Ahmet Şah’a hitaben yazılmış, yeni büyükelçi güven mektubunu sunamadan da Ahmet Şah tahttan indirilmişti. Memduh Şevket Bey’in resmi olarak

¹⁶⁹ Atatürk’ün Bütün Eserleri, (18 Eylül 1924-27 Eylül 1925), c. XVI, s. 255.

¹⁷⁰ Çetinsaya, “Milli Mücadele’den Cumhuriyet’e Türk-İran İlişkileri 1919-1925”, s. 779.

¹⁷¹ Şimşir, Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları, c. II, ss. 434-435.

göreve başlayabilmesi için Şah Rıza Pehlevi'ye hitaben yeni bir güven mektubuna ihtiyaç vardı.

Memduh Şevket Bey 27 Aralık 1925 tarihinde Hariciye Vekâletine gönderdiği telgrafta, Şah'la yaptığı görüşmede, Gazi hazretleriyle aralarında şahsen hükümet ve kabinelerin ötesinde haberleşme ve birliktelik tesisini gerekli gördüğünü ve buna kendisinin kılavuzluk etmesini istediğini; yakında Şah'ın da Türkiye'de mutemed bir sefir bulunduracağını söylediğini belirtmiştir. Ayrıca telgrafında, başmabeyincinin, henüz Gazi Paşa Hazretlerinden tebrik telgrafı almadıklarını ve martta taç giyme töreninde Ankara'dan bir heyet gönderilmesinin iki devlet arasındaki dostane ilişkileri teyit edebileceğini ifade ettiğini belirtmiştir.¹⁷²

Bunun üzerine Gazi, 5 Ocak 1926 tarihinde İran Şah'ı Rıza Pehlevi'ye hitaben bir tebrik telgrafı göndermiş, 26 Ocak 1926 tarihinde yine İran Şahına yönelik telgrafında, Memduh Şevket Bey'in güven mektubu ulaşınca kadar büyükelçi sıfatıyla kabul edilmesini rica etmiştir. Bu istek Şah tarafından hüsni kabul ile karşılanmıştır.¹⁷³

Türkiye Cumhuriyeti İcra Vekilleri heyeti 28 Nisan 1926 tarihli tezkere ile Şah'a tahta çıkışı sebebiyle bir hediye gönderilmesini kararlaştırmıştır. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in başkanlığında toplanan heyetten çıkan kararname şu şekildedir:¹⁷⁴

İran Şah'ının resmi tetevvücü münasebetiyle Tahran'a gidecek olan tayyaremizle diğer devletler gibi bir hediye gönderilmesi tensip edildiğinden, Harbi Umumide İzmir Mebusu esbaki Abdullah Efendi vasıtasıyla Afgan emiri müteveffa Habibullah Han'a hediye edilen ve ahval hasebiyle mahall-i memuriyetine gidememesi hasebiyle mumaileyh tarafından Tahran'daki Alman sefaretine terk ve bilahare Maliye Vekâletine teslim olunan murassa kılıcın gönderilmesi, Hariciye Vekâleti'nin 28 Nisan 1926 tarih ve 59900/229 numrolu tezkeresi ile vukubulan teklifi üzerine, İcra Vekilleri Heyeti'nin 29 Nisan 1926 tarihli içtimasında tasvip ve kabul olunmuştur.

Dışişleri bakanı Tefvik Rüştü (Aras)Bey kararnameden sonra 2 Mayıs 1926 tarihinde Tahran Büyükelçiliğine gönderdiği sekiz maddelik telgrafın ilk üç maddesi şu şekildedir:

1- Reisicumhur Hazretleri tarafından (Şah'ın) resmi tetevvücü (taç giymesi) münasebetiyle bir tebrik telgrafı bugün keşide edilmiştir.

¹⁷²Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1996, s. 88.

¹⁷³Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, ss. 88-90.

¹⁷⁴Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s. 444.

2- İki askeri tayyaremiz yarın (3 Mayıs) saat dörtte Ankara'dan hareketle Diyarbakir'de bir gece geçirdikten sonra Van'da ve Tebriz'de kısa tevakkuflar yaparak (mola vererek) Tahran'a muvasalat edecektir.

3- Reisicumhurumuz Gazi Hazretleri tarafından Şah Hazretlerine murassa ve modern bir kılıç ihda edilmiştir. Mezkûr hediye tayyarelerle takdim olunuyor...

Tahta cülus töreniyle alakalı olarak Tahran büyükelçisi Memduh Şevket Bey, 27 Mayıs 1926 tarihli telgrafında, Rıza Şah'ın cülusu münasebetiyle hediye edilen kılıcın takdim olunduğunu, Türk tayyarecilerinin de huzura kabul olunduğunu, Şah'a yönelik okuduğu nutka karşılık Şah'ında Farsça ve Türkçe mukabelelerde bulunduğunu belirtmiştir. Şah'ın ifadeleri içinde dikkat celbedenleri de şu şekilde ifade etmiştir.¹⁷⁵

Bu yalnız dost yadigârı değil, bir kardeş yadigârıdır; nezdimde mevkii büyüktür. Gazi Hazretlerinin bu hediye bana bu dört genç zabıt ile gönderdiğine ne derece memnun olduğumu ifade edemem; bunları gördükçe insanın sinesi iftihar ve ümitle doluyor. Ümit ediyorum ki yakın vakitte askerlerimiz düşmana karşı omuz omuza harp edeceklerdir.

Takdim edilen hediye için ayrıca Pehlevi Derbari Veziri Akay Timurtaş Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Bey'e Şah'ın gönderilen hediyeden duyduğu memnuniyeti ve iki komşu memleket arasındaki ilişkilerin ve kadimden beri var olan bağların yeni bir devreye girdiğini ifade eden cevabi bir mektup göndermiştir.¹⁷⁶

3.2.4 Sınır Problemleri ve Aşiretlerin Faaliyetleri

1639 Kasr-ı Şirin antlaşması ile çizilen Osmanlı-İran sınırı çok büyük değişikliğe uğramadan günümüze kadar gelmiştir. Var olan sınır problemleri ile alakalı birçok düzenleme yapılmıştır. Bu düzenlemelerin sonuncusu 1913 İstanbul Protokolü'dür. Fakat bu protokol onaylama işlemleri tamamlanamadığı için tartışmalı ola gelmiştir. Bundan dolayı tarafların bu protokolü işlerine gelmediği zaman uygulamak konusunda tereddüte düştükleri söylenebilir. Bu durumun sonucu olarak sınır tespiti tam olarak yapılamamış dolayısıyla sınır sorunları devam etmiştir. Üçüncü ülkelerin bölgeyle ilgili çıkar ve beklentileri de sınır sorunlarını daha karmaşık bir hale getirmiştir. Burada özellikle İngiltere ve SSCB'den bahsetmek yararlı olacaktır.

¹⁷⁵Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, ss. 94-95.

¹⁷⁶Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, c. II, ss. 446-447.

Lozan Antlaşmasının imzalanmasından itibaren Musul sorununun da etkisiyle İngilizler Türkiye'nin dikkatini içerde tutmayı amaçlamışlardır. Musul'u elde bulundurmaya öncelikli bir hedef haline getirmiş olan İngiltere, bir karşı hareket olarak bölgedeki etnik yapıyı harekete geçirerek Türkiye-İran sınırını bir sorunlar yumağı haline getirmiştir.¹⁷⁷ 1925 yılında ortaya çıkan Şeyh Sait İsyanı sırasında bazı Kürt aşiretleri Türkiye'nin hâkimiyetini tanımadıklarını ilan ederek isyan etmiş, Ağrı Dağı'nın sarp bölgelerine sığınarak veya İran topraklarına da kaçarak kontrolü güç bir problem haline gelmiştir.¹⁷⁸

Sovyetler ise, Tebriz-Erzurum-Trabzon ticaret yolu yerine, hem ekonomik getirilerinden faydalanmak, hem de İran üzerinde nüfuzunu artırmak için kendi kontrolü altında buluna Enzeli-Bakü-Batum ticaret yolunu kullanılmasını istiyordu. Dolayısıyla, bu amaca yönelik olarak SSCB'nin Türkiye hattındaki ticaret kervanlarının yağmalanması konusunda Kürt aşiretlerini kışkırttığı iddia ediliyordu.¹⁷⁹

Bu arada İran'ın Musul meselesinde Türkiye'nin aleyhine bazı girişimlerde bulunması da dikkate değer bir durumdur. 9 Şubat 1925 tarihli bir belgede İran Hükümeti'nin Musul Vilayeti ahalisini Musul meselesinin halline kadar ne Türk ne de İngiliz tebaası addedemeyeceğini ve kendilerine İrani gibi muamele edeceğini ve haklarında vukubulacak müracaatları tanımayacağını resmen bildirdiği belirtilmektedir. Bu durum derhal Türkiye Cumhuriyeti tarafından protesto edilerek böyle bir tutumun asla kabul edilemeyeceği ifade edilmiştir.¹⁸⁰ Bu şekilde davranması İran'ın sınırdaki olaylar konusunda elini rahatlatıyordu.

İran'ın denetimindeki bölgelerden bazı Kürt aşiretleri sınır ötesi baskınlarla asayiş tehdit ediyor, ayrıca Türkiye'de isyana yeltenen veya suç işleyen Kürt guruplar karşı taraftaki akrabalarının yanına kolayca ulaşabiliyor ve silah temin etmekte de zorlanmıyorlardı. Ayrıca İran, Kürt gurupları isyancı veya suçlu olup olmadığına bakmaksızın ülkesine kabul ediyordu. Özellikle Türkiye bu tür asayişsizlik olaylarını bastırırken sınırın henüz belirlenememiş olması durumu daha da karışık bir vaziyete sokuyordu. Osmanlı Devleti ile İran arasında 1913 yılında

¹⁷⁷ Esat Arslan, *Türk Dış Politikasında Ödün Değil, Uzlaş*, Ankara: X Yayınları, 2003, ss. 37-38.

¹⁷⁸ İbrahim Erdal, "Atatürk Dönemi (1923-1938) Türk-İran İlişkileri ve Sadabad Pakı", *Karadeniz Araştırmaları*, 34, 2012, s.83.

¹⁷⁹ Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, "Ortadoğu'yla İlişkiler", s. 360.

¹⁸⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Hariciye İstanbul Murahhaslığı*, 131/88.

imzalanan protokol gereğince herhangi bir sınır tespit edilememiştir. Bu nedenle sınır hattında meydana gelen olaylarda karşılıklı itham ve protestolar dışında sorunun çözümüne yönelik can alıcı bir gelişme sağlanamamıştır.

1926 yılından itibaren iki ülkenin Kürtlere yönelik politikaları zıt yönlerde gelişmeye başlamıştır. Türkiye Van bölgesinde Kürtlere karşı harekât yürütürken aynı dönemde İran'ın Kürtlere karşı uyguladığı politikada bir yumuşama vardı. Kürt aşiret reisi olan Simko Ağa, bu süreçte tekrar ortaya çıktı ve eski imtiyazları kabul edilerek İran'ın denetimine girdi. İran'ın böyle bir politika değişikliğine gitmesinin sebebi, Kürtleri yanına çekerek Türkiye sınırını rahatlıkla koruyabilecek olması ve yeni nüfus politikasıydı.¹⁸¹ Buna ek olarak İran'ın topraklarında büyük bir nüfus teşkil eden Azeriler ve Türkmenler üzerinde Türkiye'nin etkisinden çekinmesiydi. İran'ın Kürtlere yönelik politikalarından rahatsız olan Türkiye, İran'ın kendi denetiminde kurmayı planladığı Irak-İran-Türkiye Kürtlerinden oluşan otonom bir Kürt devletine sempatiyle baktığı izlenimi uyandıran bu politikalarından oldukça rahatsız olmuştur. Bu sebeplerden dolayı İran'a yönelik gümrük vergilerinin artırılmasını ve transit eşyaya vergi konulmasını içeren bazı yaptırımlara karar vermiştir.¹⁸²

Bu sorunların ve gerginliklerin daha fazla devam etmesini istemeyen Türkiye ve İran ikili görüşmelere başlayarak bir antlaşma imzalanması yönünde karara vardılar. Görüşmeler sırasında İran'ın Milletler Cemiyeti'ne olan yükümlülükleri, kapitülasyonlar ve tarafsızlığın tarifi hususlarında bazı anlaşmazlıklar yaşandı.¹⁸³ Sonunda mevcut sorunlara son vermek ve iki ülkenin ilişkilerini yeni koşullara göre düzenlemek üzere, 1926 yılında bir Dostluk ve Güvenlik Antlaşması yapılmıştır. Bu antlaşma birçok faktörün bir araya gelmesi sonucu gerçekleştirilmiştir: ikili ilişkilerde meşru bir zemin yaratma ihtiyacı, Kürt ve Azeri milliyetçilikleri, Sovyetler Birliği ve İngiltere.¹⁸⁴ Türkiye Cumhuriyeti adına Tahran büyükelçisi Memduh Şevket Bey'in, İran adına başbakan Ali Furugi ve dışişleri bakan vekili

¹⁸¹Yıldırım, *Türkiye ve İran İlişkileri 1918-1960*, ss. 69-70.

¹⁸²Gökhan Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri, 1926-1938", *Avrasya Dosyası*, 5/3, 1999, s. 151.

¹⁸³Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri, 1926-1938", s. 152.

¹⁸⁴Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri, 1926-1938", s. 149.

Davut Meftah'ın 22 Nisan 1926 tarihinde imzaladığı bu antlaşmanın maddeleri şöyledir:¹⁸⁵

- 1- Türkiye Cumhuriyeti ile İran Devleti arasında ve bunun gibi, iki devletin uyrukları arasında bozulmaz bir barış, içtenlik ve sonsuza dek dostluk olacaktır.
- 2- Bağlıklı (taahhütlü) taraflardan birine karşı üçüncü ya da birkaç Devlet bir askersel eyleme girişirse, öteki Bağlıklı Taraf tarafsız kalmağı yükümlenir.
- 3- Bağlıklı Taraflardan her biri ötekine karşı hiçbir saldırıda bulunmamayı; üçüncü bir ya da birkaç devletle öteki bağlıklı tarafa ya da onun ülkesinin askersel ve deniz güvenliğine karşı yöneltilen siyasal, ekonomik, ya da parasal hiçbir ittifak ve antlaşmaya katılmamağı yükümlenir. Bundan başka, bağlıklı taraflardan her biri öteki bağlıklı tarafa karşı yöneltilmiş herhangi bir düşmanca eyleme de katılmamağı yükümlenir.
- 4- Üçüncü bir ya da birkaç devlet bağlıklı devletlerden birine karşı düşmanca bir eyleme ve askersel bir eyleme giriştiğinde, öteki tarafın topraklarından asker, silah ve savaş gereçleri geçirmek ya da savaş gereci sayılan yiyecek, hayvan vb. sağlamak ve geri çekilen silahlı kuvvetlerin taşınması ve geçişi için yararlanmak ya da halkını kışkırtarak ve özendirerek kendi amaçları için kullanmak, ya da askersel keşifler yapmak için söz konusu devletin tarafsızlığını bozmaya kalkarsa, bu devlet girişilen eylemlere karşı tarafsızlığını silahla korumak zorundadır.
- 5- Bağlıklı taraflar kendi ülkeleri içinde öteki taraf ülkesinin kamu güvenliği ve düzenini bozmak ya da hükümetini devirmek amacı güden kuruluş ve örgütlerin oluşturulmasını ya da yerleşmesini ve bunun gibi, öteki ülkeye karşı propaganda ya da başka bir yoldan mücadele amacını güden kişiler ve örgütlerin yerleşmesini kabul etmemeğı yükümlenir.
- 6- Bağlıklı taraflar sınır bölgesi halkının esenliğini ve güvenliğini sağlamak amacıyla, sınıra yakın kesimlerde bulunan aşiretlerin iki ülkenin güvenliğini bozucu biçimde yarata geldikleri suç niteliğindeki eylem ve hazırlıklara son vermek için gerekli tüm önlemleri alacaklardır. Bu önlemler iki taraf hükümetince ayrı ayrı ya da, gerekli olduğunu görürlerse, birlikte alınacaktır.

¹⁸⁵İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasi Andlaşmaları*, c. I, Ankara: TTK Basımevi, 2000, s.s 284-286.

- 7- Bağıtlı taraflar iş bu antlaşmanın yapılmasından itibaren en geç altı ay içinde, ticaret, konsolosluk, gümrük, posta ve telgraf, oturma ve suçluların geri verilmesi sözleşmeleri yapılmasına girişmek konusunda anlaşmışlardır. Bu sözleşmeleri yapmak için tarafların yetkili temsilcileri Tahran'da toplanacaktır.
- 8- Bağıtlı taraflar arasında ortaya çıkıp düzgülü diplomasi yolundan çözülemeyen uyuşmazlıkların çözümü için başvurulacak yöntemler saptanacaktır.
- 9- Şurası kararlaştırılmıştır ki, bağıtlı taraflardan her biri işbu antlaşmadaki karşılıklı yükümler dışında, öteki devletlerle her türlü ilişkilerinde hareket serbestliğine bütünüyle sahip olacaktır.
- 10- Bu antlaşma Türkçe, Farsça ve Fransızca dilleriyle yazılmıştır. Anlaşmazlık çıkması durumunda, Fransızca metin geçerli olacaktır.
- 11- İş bu antlaşma imzası gününden başlayarak geçerli olup, en kısa zamanda bağıtlı tarafların millet meclislerinin onayına sunulacak ve onaylanan örnekler Tahran'da verişilecektir.

Görüldüğü üzere antlaşmanın ilk üç maddesi karşılıklı iyi niyet temennileri ve dostluk mesajları ile tarafsızlık yükümlülüklerini içermektedir. Dördüncü madde de üçüncü ülke ya da ülkelerin bağıtlı taraflardan her hangi birinin tarafsızlığını bozmaya yönelik faaliyetlerine silahla karşı koyacağı açık bir dille ifade edilmiştir.

Beşinci ve altıncı maddelerde, iki ülkenin de öteki taraf aleyhine hiçbir oluşuma ülkesi içinde müsamaha gösteremeyeceği ve sınır güvenliğini tehdit eden aşiretlere karşı her iki ülkenin de gerekli güvenlik önlemlerini alacağı ifade edilmektedir.

Yedinci, sekizinci ve dokuzuncu maddelerde ise, tarafların altı ay içinde öngörülen konularda sözleşmeler yapılmasına girişmek konusunda anlaştıkları; aralarında çıkan anlaşmazlıkları düzgülü diplomasi yoluyla çözemedikleri takdirde çözüm için gerekli yöntemleri saptayacakları ve antlaşmadaki yükümlülükler dışında üçüncü ülkelerle ilişkilerinde tam bir hareket serbestliğine sahip oldukları belirtilmiştir.

Bu antlaşmaya İran açısından bakıldığında Türk-Sovyet işbirliği, Azerbaycan meselesi gibi hususlarda kendini güvende hissedebilir, Türkiye'nin ekonomik yaptırımları kalkacağından, Kuzey-Batı vilayetlerinin ekonomik gelişimi devam edebilir, böylece İran bütün enerjisini iç politikaya harcayabilirdi. Türkiye ise, doğu sınırlarından emin olabilir, Kürt isyanlarıyla daha kolay başa çıkabilirdi.¹⁸⁶

Beş yıllığına geçerli olacak bu antlaşma, Türkiye ile İran arasında ki ilk antlaşma olması bakımından oldukça önemlidir. Bundan sonra yapılacak antlaşmalar ve protokoller bu antlaşmanın hükümleri esas alınarak yapılacaktır. Bu antlaşmanın imzalanması ile iki ülke arasındaki ilişkiler belirli bir süreliğine yakınlaşmıştır. Fakat antlaşmanın hemen akabinde çıkan Kürt isyanları ve bu isyanlarda İran topraklarının sıklıkla kullanılması yeni bir takım gerilimlere sebep olacaktır.

Türkiye benzer nitelikte bir antlaşmanın SSCB ile İran arasında da imzalanmasını istemiştir. Oysa bu dönemde İran ile SSCB arasında belirgin bir güvensizlik vardı ve İran 1921 antlaşması ile Sovyetlere verdiği müdahale hakkından rahatsızdı. İki ülke arasındaki güvensizliği aşmak için Memduh Şevket Bey bizzat Moskova'ya gitti ama bir sonuç alamadı.¹⁸⁷

3.2.5 Ağrı İsyanı ve Diplomatik İlişkilerin Seyri

Osmanlı Devleti uzunca bir süre doğu sınırındaki Kürt isyanları ile baş etmek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti'nden devralınan Anadolu'nun doğu ve güney sınırlarını oluşturan bölge Türkiye Cumhuriyeti döneminin ilk yıllarından başlayarak aynı sorunlu niteliğini uzunca bir süre devam ettirmiştir. Yalnızca 1920-1938 yılları arasında ülkede on yedi Kürt isyanı çıkmıştır. Bunlar arasında en önemlileri, 1925, 1930 ve 1937 isyanlarıdır.¹⁸⁸ Genç Cumhuriyet'in ortaya koyduğu siyasal ve toplumsal düzenin tam olarak benimsenmediği bu ilk yıllarda, hem ülkenin doğu sınırlarını teşkil eden bölgelerdeki sınır ihtilafları, hem de bölgenin coğrafi yapısının suç işleyen ve düzen tanımayan aşiretlere sağladığı avantajlar bu durumun devam etmesine vesile olmuştur. Sadece askeri yöntemlerle sorunu çözemeyeceğini anlayan Türkiye, çok yönlü diplomatik girişimlerle bu sorunun üstesinden gelmeye çalışacaktır.

¹⁸⁶Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri, 1926-1938", s. 153.

¹⁸⁷Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, "Ortadoğu'yla İlişkiler", s. 361.

¹⁸⁸Metin Heper, *Devlet ve Kürtler*, İstanbul: Doğan Kitap, 2010, s.13.

Şener'e göre gerek cumhuriyetin üzerine oturduğu siyasal ve anayasal felsefenin benimsenmesi noktasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan bazı Kürt aşiretlerinin bunu reddetmesi, gerek Doğu Sorunu'nun bir uzantısı olarak dönemin büyük güçlerinin Türkiye'deki bu kesimleri "ayrılıkçılık" noktasında desteklemesi, gerekse Türkiye'nin sınır komşularının siyasi ve askeri nedenlerle isyancı Kürt aşiretlere destek vermesi, Türkiye'nin bu konuda bir dış siyasa belirlemesini de gerekli kılmıştır.¹⁸⁹

Burada 1926, 1927 ve özellikle de 1930 yıllarında meydana gelen Ağrı isyanları Türkiye-İran ilişkileri açısından oldukça önemli sonuçlar doğurmuştur. Ülkenin doğu bölgesinde güvenliği tehdit eden ve devlet otoritesini zora sokan bu isyanlar İran tarafından himaye ediliyor olması nedeniyle iki ülke arasında gittikçe derinleşen bir güvensizlik ve devamında krize neden olmuştur. Türkiye askeri kuvvetlerinin suç işleyen ve isyan eden Kürt aşiretlere yönelik olarak başlattıkları operasyonlar, bunların İran sınırlarında kalan Küçük Ağrı dağına geçmeleri ve İran'ın sınır güvenliğini sağlamak konusundaki yetersizlikleri yüzünden kesin bir sonuca ulaşamamıştır. Burada Türkiye 1913 İstanbul Protokolü Osmanlı Meclisi'nce onaylanmayan ve Küçük Ağrı Dağı'nı İran'a bırakan maddelere dayanan sınırların ihtilafli ve soruna açık olduğu cihetinden hareketle, bu sınırların her iki ülkenin menfaat ve güvenliklerine uygun olacak şekilde değiştirilmesi yönünde bir politika benimsemiştir.

3.2.6. I. Ağrı İsyanı (16 Mayıs-17 Haziran 1926)

Mayıs 1926 başlarında Yusuf Taşo ve beraberindekilerin Beyazıt'ın Muson bucağına bağlı Kalecik köyünden bir miktar hayvan çalarak Ağrı dağına götürmeleri üzerine, görünürde niteliği çapulculuk olan bu olayın bastırılması için 16 Mayıs 1926 tarihinde 28. Alay Ağrı dağına hareket etmiştir. Ağrı dağına hareket eden 28. Alay, gerek alay komutanının İran'daki muhataplarına bilgi vermesi ile hareketin baskın niteliğinin ortadan kalkması, gerek asiler teslim olmayı kabul etmişken kendilerine taarruz edileceği yönünde cevap verilmesi, gerek asilere casusluk eden bazı Kürt köylülerin alay komutanı tarafından mihmandar tayin edilmesi ve gerekse de alayın kanat bölgesini oluşturan Gevgeve mıntıkasının tutulmaması neticesinde İran'dan asilere yardım etmek üzere askerimize taarruz eden Sakanlı ve Kızılbaş aşiretlerinin

¹⁸⁹Bülent Şener, "Ağrı İsyanı (1926-1930) ve Türkiye-İran Krizi (1930):Türk Dış Politikası Tarihinde Bir Zorlayıcı Diplomasi Uygulaması", *History studies*, 4/4, 2012, ss. 385-386.

destekleriyle asilerin karşısında hezimete uğrayarak Beyazıt'a geri çekilmek durumunda kalmıştır.¹⁹⁰

Bu yenilgi karşısında sorumlular görevden alınarak derhal bir tedip hareketi planlanmıştır. Alınan istihbarat dahilinde toplam 1150 civarında gücü olduğu tahmin edilen asiler üzerine 16 Haziran'da başlaması ve 17. Alayın 1. ve 2. Taburları, 28. Alayın 1. ve 2. Taburları ile 34. Alayın 1. ve 2. Taburları, Kolordu Süvari Alayı ve diğer bazı birliklerin katılımı planlanan hareket, 15 Haziran 1926 tarihinde saat 09:00'da başladı. 16 Haziran'da asilerle ilk temas sağlandı ve tedricen gerilemeye başlayan asilerin bulunduğu bölgelerdeki hakimiyet sağlamlaştırılarak 17 Haziran'da hareket tamamlandı. Harekatin kısa sürmesine sebep Bro Hastelli ve beraberindekilerin güçlerinin zayıf olması veya isyancı gurupların vurulan ani darbenin etkisiyle çarpışmadan kaçınmış olmalarıdır.¹⁹¹

Asilerden fazla mukavemet görmeyen kuvvetlerimiz bölgenin güvenliğini sağlayarak önemli bir başarı elde etmişlerdi. Fakat İran tarafından gerekli sınır denetimlerinin yapılmaması durumunda bu tür asayiş ve güvenliğe mugayir olayların önlenmesi pek mümkün görünmüyordu. Aslında bu olaydan kısa bir süre önce imzalanan Türkiye-İran Dostluk ve Güvenlik Antlaşması'nın özellikle 6. Maddesinde, sınıra yakın aşiretlerin suç niteliğindeki eylemlerine karşı gereken tedbirlerin alınacağı hükmü bu olaydan sonra da İran tarafından ciddiye alınmayacakve İran'ın antlaşmada belirtilen yükümlülüklerini yerine getirme hususundaki isteksiz tutumu, sınır güvenliği sorunlarının devam etmesine sebep olacaktır.

3.2.7 II. Ağrı İsyanı (13-20 Eylül 1927) ve 1928 Protokolü

I. Ağrı isyanı esnasında Türkiye'nin isyanın bastırılmasına yönelik hareketi, İran tarafından dikkatle izleniyordu ve Haziran, Temmuz 1927 yılına gelindiğinde Türkiye'nin bazı karakolları daha ileriye taşınmasıyla başlayan gerilim, iki ülke basını üzerinden bir savaşa dönüşmüştü. Bu gerginliğin bir sonucu olarak Tahran büyükelçisi Memduh Şevket (Esental) Bey "nazik ikili ilişkiler hususunda kendisine danışılmak üzere" Ankara'ya çağrılırken, İran'da o sırada Avrupa'da bulunan Furugi'ye mevcut sorunu görüşmek için son baharda doğruca Türkiye'ye gitmesi

¹⁹⁰ Genel Kurmay Belgelerinde Kürt İsyanları, c. I, ss. 263-264.

¹⁹¹ Genel Kurmay Belgelerinde Kürt İsyanları, c. I, ss. 267-271.

talimatını verdi.¹⁹² 13-20 Eylül 1927 tarihinde gerçekleştirilen II. Ağrı harekâtı ile bu gerginlik biraz daha derinleşecektir.

3. Ordu Müfettişliği, I. Ağrı harekâtındaisyancılarının İran’a kaçması nedeniyle gerekli sonuç elde edilemediğinden halen bölgede bulunan hükümet karşıtı asilere karşı yeni bir tedip harekâtı yapılmasının gerekliliğini savunuyordu. 3. Ordu Müfettişliğine göre, bölgede 300 kıl çadırdan mürekkep nüfus içerisinde yaklaşık 800 kadar eli silah tutan asi bulunmaktaydı. Bu harekâta, bir öncekinde olduğu gibi asilerin İran’a kaçmalarının önlenmesi için İran hükümeti nezdinde gerekli siyasi girişimlerin yapılmasının gerekliliği de belirtiliyordu.¹⁹³

Ordu Müfettişliğinin görüşünü onaylayan Genel Kurmay Başkanlığı, tedip harekâtına 9. Kolorduyu memur ederek harekâtın, bu kolordunun 9. ve 12. Tümenlerce yapılmasını uygun bulmuştur. 8 Eylül’de başlayan askeri hareketlilik 14 Eylül’de hava keşif raporlarına göre asilerin, kâmilten Demirkapı istikametinden doğuya doğru hareket ettikleri yönünde istihbaratına dayanarak bu bölgede yoğunlaşmıştır. Aralıklarla devam eden çatışmalar 18 Eylül’de 12. Tümen Komutanlığı emrindeki bazı birliklerin Kozlu yolu istikametinde asilere taarruz etmesiyle, taarruz sonucunda asilerin sınır dışına atılmasıyla sona ermiştir. 9. Tümen Komutanına göre, bu harekâta asilere 120’den fazla ölü, bu miktarın iki katına kadar yaralı olmak üzere yaklaşık 300 kayıp verdirilmiş, 5000’e yakın hayvanları ele geçirilmişti. Fakat Genel Kurmay Başkanlığı, 9. Kolordu komutanının harekâtın başında bulunmaması; 9. ve 12. Tümen komutanlarının emirlerindeki kıtaları zamanında, birlikte ve kesin etki sağlayacak esaslar dâhilindesevki ve idare etmemeleri; 29. Alayın komutanlarının komuta yeteneğinde ve erlerinin muharebe kudretinde maddi ve manevi büyük bir güçsüzlük olduğu için Haziran 1926’daki Ağrı harekâtında görülen hataların tekrarlanmış olmasikesin sonucun alınamamasına sebep olmuştur görüşündedir.¹⁹⁴

Harekât sırasında asilerden bir kısmı yine İran topraklarına sığınmıştı. Türk basınının bu seferki tepkisi gayet sert oldu. Hükümet de Tahran’ı sınırda etkili önlemler alması, sınırı kapatması ve Kürt çetelerin Türk birliklerinden kaçarak İran’a sığınmalarının önlenmesi hususlarında zorluyordu. İran gerilimi azaltmak için bazı

¹⁹²Çetinsaya, “Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri, 1926-1938”, ss. 155-156.

¹⁹³*Genel Kurmay Belgelerinde Kürt İsyanları*, c. I, s. 331.

¹⁹⁴*Genel Kurmay Belgelerinde Kürt İsyanları*, c. I, ss. 332-351.

adımlar attı: Şah Rıza Pehlevi Tebriz'i ziyaret etti ve İsviçre'de bulunan Furugi'ye acil mesaj gönderilerek hemen Ankara'ya gitmesi ve meseleyi görüşerek ilişkileri düzeltmesi konusunda talimat verildi.¹⁹⁵

Fakat tamda bu sıralarda, Kürt aşiretlerinden birisinin mensuplarından bazıları Doğubayazıt'ta bir Türk askeri birliğine saldırarak bir miktar askeri tutsak olarak İran'a götürdüler. Bunun üzerine Türkiye İran'a bir nota vererek on gün içerisinde esir edilen Türk subay ve erlerinin Türkiye'ye iade edilmesini ve İran'a geçmek isteyen Türkiyeli Kürtlere sığınma hakkı verilmemesini istedi. Bu notanın ilk talebi azda olsa yerine getirildi, fakat ikinci talebin yerine getirilmesi İran'ın gücünün ötesindeydi.¹⁹⁶

Furugi Ankara'ya gelişini müteakip hemen görüşmelere başlanılmadı. Bu mesafeli duruş, Ankara'nın rahatsızlığının bir çeşit ifadesiydi. Başlayan görüşmeler kısa bir süre sonra tıkanma noktasına geldi. Türkiye kendi topraklarına saldıran Kürt gurupların İran'a kolayca kaçmasının önlenmesini ve 1913 Protokolü geçerli sayılamayacağından ve yeni bir sınır düzenlemesi ile her iki tarafta kendi sınırlarını bilirse ona göre önlem alabileceğinden, yeni bir düzenlemenin yapılmasını istiyordu. İran ise Türkiye'nin sınırı geçip Kürtlere sertçe mukabele etmek istemesine İran'ın Kürt politikasına aykırı olduğu gerekçesiyle karşı çıkıyordu. Türkiye'nin sınırla ilgili yeni düzenleme talebinin arkasında Türkiye'nin Azerbaycan'la ilgili toprak kazanımı düşüncesinin yattığından şüpheleniyordu.¹⁹⁷

1928 yılında da aralıklarla devam eden görüşmeler neticesinde 1926 antlaşmasına ek bir protokolün imzalanmasına karar verildi. 15 Haziran 1928 tarihinde Tahran'da imzalanan protokol aslında 1926 antlaşmasının bir tekrarı niteliğindeydi. Türkiye adına, Tahran büyükelçisi Memduh Şevket Bey ve Moskova büyükelçisi Mehmet Tevfik(Bıyıklıoğlu) Bey; İran adına ise Dışişleri bakan vekili Fethullah Han Pakrevan'ın imzalamış olduğu protokol'ün maddeleri şu şekildedir:¹⁹⁸

1. Bağlı taraflardan biri, üçüncü bir ya da birkaç devletin düşmanca bir eylemiyle karşılaşır, öteki taraf duruma çare bulmak için elinden gelen çabayı gösterecektir. Eğer, bu çabaya karşın savaş bir oldubitti olursa,

¹⁹⁵Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri, 1926-1938", ss. 156-157.

¹⁹⁶Özgiray, "İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1923-1938)", ss. 302-303.

¹⁹⁷Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri, 1926-1938", ss. 158-159.

¹⁹⁸Soysal, *Türkiye'nin Siyasi Andlaşmaları*, c. I, s.s 287-288.

bağıtlı taraflar, yüksek çıkarlarına uygun düşecek durumu aralarında, özenle ve anlayış içinde yeniden incelemeyi yükümlenirler.

2. Bağıtlı yüksek taraflar ekonomi alanında aralarında sıkı işbirliği koşullarını en kısa zamanda düzenlemek konusunda anlaşmışlardır. Kuşkusuz, bu işbirliğinin gerçekleşmesinde araçların seçimi ve kullanılması ile iki tarafın ülkeleri üzerinden serbestçe transit geçiş sorunu ve iki taraf arasında her türlü ulaşım araçlarının kurulması, bağıtlı yüksek taraflarca atanacak yetenekli uzman temsilcilerce özenle incelenecektir.

Bu protokolle 1926 antlaşmasında bulunmayan “aktif tarafsızlık” ilkesi kabul edilmiş oluyordu. Ekonomik hususlarda da sıkı işbirliği oluşturulacak ve bu hususta gerekli ilerlemeler her iki ülkeye atanmış uzman kişiler tarafından sağlanacaktı. Fakat sınır hattıyla alakalı bir düzenleme konusunda herhangi bir anlaşma sağlanamadı.

1929 yılı Şubat ayında Furugi Ankara’ya tekrar geldi. Uzun görüşmeler sonunda taraflar arasında sınır otoritelerince gerçekleştirilecek işbirliği hususunda mutabakat sağlanmasına rağmen, sınır hattının değiştirilmesi noktasında herhangi bir anlaşma sağlanamadı. Furugi 1913 Protokolünün olduğu gibi kabulü üzerinde duruyordu. Türkiye ise, sınır protokolünün geçersiz bir hukuki belge olduğunu Osmanlı Meclisince onaylanmadığını ve hiçbir zaman yürürlüğe girmediğini iddia ediyordu. İran’ın 1913 Protokolü üzerinde bu kadar ısrarla durmasının sebebi ise zamanında Osmanlı Devleti’nin sınırları dâhilinde kalan Irak bölgesinde bu protokolün kendisine sağladığı avantajlardan vazgeçmek istememesiydi. Şubat ayı sonunda İran’a dönen Furugi Nisan ayında Türkiye’ye döndü ve akabinde nota değişimi yoluyla sınır meselesinin çözülmesi noktasında Türkiye ve İran devletleri anlaştılar. Karşılıklı verilen notalarda Bulakbaşı, Kotur, Siro ve Sartex bölgelerinde Türkiye’nin beklentileri doğrultusunda düzenlemeye gidildi. Bu bölgelerin haricinde kalan yerler için ise 1913 Protokolü aynen kabul edildi. Varılan mutabakata göre, 1929 yazında bir karma komisyon kurularak bölgeye gidecek, yukarıda sayılan bölgelerde sınırın nereden geçeceğini belirleyerek işaretleri yerleştirecekti.¹⁹⁹

Fakat kurulan karma komisyon görevini tam olarak yerine getiremeyecekti. 1930 yılının yaz aylarında çıkan III. Ağrı İsyanı nedeniyle, sınırda çalışan sınır tespit işçileri görevlerini yerine getiremediler. Ayrıca Türkiye-İran ilişkilerinde bu

¹⁹⁹Çetinsaya, “Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri, 1926-1938”, ss. 160-162.

isyandan dolayı büyük bir gerilim meydana geldi. İsyanı çıkaranlar Türkiye Kürtleriydi fakat sınırın karşı tarafındaki bazı Kürt guruplardan destek alıyorlardı. Bu konuda İran tarafı etkili önlemler almaktan aciz bir durumdaydı. Ağrı Dağı'nın doğu eteklerinin İran sınırlarında olması da Türkiye tarafından yapılacak harekâtların tam olarak başarıya ulaşmasının önündeki en büyük engeldi. Bu sebeplerle Türkiye, İran'a tonu ciddi fakat içeriği dostça bir nota vererek, Ağrı Dağı'nın doğu eteklerinde de sınır tadilatına hemen gidilmesini istiyor bu nota ile ayrıca, İran' sığınan Kürt kaçaklarını takip edip onlara gereken dersin verilmesi için Türk askeri kuvvetlerine İran'a geçmek için izin verilmesini talep ediyordu.²⁰⁰

Bundan sonraki aşamada ilişkilerin seyrinde hangi tarz enstrümanlar kullanılacağına karar verilmesi açısından İran'ın cevabı önemliydi. Diplomasi yolunu kullanılacaktı, yoksa askeri işgal ve güç kullanmak mı gerekecekti?

Türkiye'nin notası Ağustos başında verilmişti. İran'ın cevabı yaklaşık on gün sonra geldi. İran cevabında Türkiye'nin önerilerini kabul etmiyor fakat sınırın iki yanında birbirinden bağımsız olmakla beraber yakın işbirliğine dayanan operasyonlar teklif ediyordu. İran'ın cevabının içeriği ve sınırda birtakım önlemler alma yoluna gitmesi Türkiye'nin diplomasi enstrümanını kullanmaya karar vermesini beraberinde getirdi.

Tam da bu nedenle Türkiye'nin Tahran büyükelçisi Memduh Şevket Bey, 29 Temmuz 1930 tarihli “ *Beş senedir Tahran'da Hükümetimiz siyasetinin tatbikinde ihtiyar ettiğim tarzın İran'da anlaşılammamasından son günlerde istenilmeyen vaziyetler husule gelmekte olduğunu görerek Tahran Büyükelçiliğinden çekilmeyi doğru ve lüzumlu buluyorum. Şimdiye kadar hakkımda gösterilen itimada arzı şükran ile istifamın kabulüne müsaade ve delaleti Devletlerini rica ederim.*”²⁰¹ şeklinde dilekçesiyle Tahran büyükelçiliği vazifesinden istifa etti. Yerine Milli mücadele döneminde bu yana Atatürk'ün yakınında bulunmuş ve halen Avrupa'da orta elçi seviyesinde bulunan Hüsrev (Gerede) Bey atandı.

Burada Memduh Şevket Bey'in istifası diplomatik bir hamle olarak ve zorunlu bir istifa şeklinde karşımıza çıkıyor. Çünkü Gerede anılarında, 16 Temmuz 1930 tarihinde kendisine Tevfik Rüştüoğlu, “Uhdei alilerine tevdi edilecek mühim bir vazifeye ait işler hakkında konuşmak üzere Ankara'ya teşrif buyurmalarını

²⁰⁰ Özgiray, “İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1923-1938)”, ss. 305-306.

²⁰¹ Bilal N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, c. II, s.461.

eşyanızın şimdiden Varşova'ya irsalinin tehir buyurulmasını ayrıca arz ederim” şeklinde yazılmış bir telgraf ulaştığını ve basından takip ettiği kadarıyla bunun İran sınırındaki gelişmelerden kaynaklanan ve bu işle alakalı bir görev olduğunu anladığını ifade etmektedir.²⁰² Bu nedenle Memduh Şevket Bey'in istifasından günler önce kendisine Tahran büyükelçiliği vazifesi tevdi edilmek üzere Hüsrev Bey'in Ankara'ya davet edilmesi, bu görev değişiminin bir istifadan çok görevden alma şeklinde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır.

Bu istifanın Ankara'nın İran'a karşı uygulamakta olduğu zorlayıcı diplomasi stratejisi temelinde önceden planlandığı ve istendiği anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda hareket eden Ankara, Gazi Mustafa Kemal'in Milli Mücadele'nin ilk günlerinden itibaren yakından tanıdığı ve güvendiği, sert yaradılışlı, tuttuğunu koparan ve iş bitirici özelliklerinden dolayı politikada “Şahin” olarak nitelenen bir üsluba ve hareket tarzına sahip olan Hüsrev Bey'i Tahran Büyükelçiliği'ne atamıştır. Gazi Mustafa Kemal'e göre, gerekli destek verildiği takdirde Hüsrev Bey İran'la olan mevcut sorunu çözebilecekti.²⁰³

Bunun üzerine yurda dönen Hüsrev Beyderhal Gazi Mustafa Kemal'le görüşmüş ve kendisine Tahran büyükelçiliği görevi tevdi edilmiştir. Gazi ayrılırken Hüsrev Bey'e hitaben “Hüsrev, pasaportun cebinde; fakat dönmeni değil, orada kalmanı, hudut meselesini hallile sulh ve dostluk siyasetimizde muvaffak olmanı isterim” diyerek Tahran'a atanmasının arkasındaki amacı, veciz ve açık bir şekilde belirtmiştir. Burada Gazi ve İsmet (İnönü)Paşa'nın olayların çözümüne yaklaşımı, politik açıdan aynı ciddiyet ve istikamette olmakla beraber İsmet Paşa'nın daha sert bir üsluba sahip olduğu söylenebilir. Nitekim İsmet Paşa'yı ziyaretinde Paşa, Hüsrev Bey'e şu talimatı vermiştir:

Hüsrev, senin durumun tıpkı Osmanlı İmparatorluğunun inhitat devirlerinde filolarını Çanakkale Boğazına dayayarak sefaret tercümanlarını Babialiye göndererek sadrazama arzularını dikte ettiren devletlerin sefirlerine benzemektedir.. Bir farkla ki; devletimiz yurt içinde asayişin ihlaline ve hudutlarında bir Makedonya teşekkülüne mani olmak meşrû hak ve azmiyle seni göndermektedir. Binaenaleyh, sen İran Hükümetiyle, seferber olmuş bir ordumuz arkanda harekete hazır bir halde konuşacaksın. Bu ciddi vaziyetin icabına göre davranmaklığın lazımdır.

²⁰²Hüsrev Gerede, “Siyasi Hatıralarım I, İran (Ağustos 1930-Haziran 1934)”, İstanbul: Vakıf Basımevi, 1952, s.14.

²⁰³Bülent Şener, “Ağrı İsyanı (1926-1930) ve Türkiye-İran Krizi (1930):Türk Dış Politikası Tarihinde Bir Zorlayıcı Diplomasi Uygulaması”, s. 401.

Hüsrev Bey böylece, Gazi'nin "pasaportun cebinde" ifadesinin ne manaya geldiğini de en iyi şekilde anladığını söyler.²⁰⁴

Yine Anakara Hukuk mektebinin açılışı dolayısıyla verdiği nutukta İsmet Paşa, gerek Kürt aşiretlerinin sınırda yarattığı asayişsizlik gerekse de İran'ın sınırların kontrolü ve Türkiye'nin güvenliği hususunda gösterdiği vurdumduymaz tavrın sert bir şekilde karşılık bulabileceğini şu sözleriyle ihtar etmiştir:

...Memleketler arasında ali siyaset ve menfaat mülahazaları beynelminel siyasetde birçok eksiklikleri ve mahzurları hoş görmeğe ve tahammül etmeye sevk edebilir. Bunlar siyaset hayatında daima vakidir. Ama esaslı bir takım noktalar vardır ki onların ali siyaset veya menfaat veya her hangi bir mülahazaya feda edilmesine imkan yoktur. Bu esaslı noktaların başında hudutların emniyeti ve bir memleketin komşusundan daimi asayişine her hangi bir suretle fena müessir olmak arzusundan mülhem olmaması vardır... İki memleket arasında büyük siyaset ve büyük dostluk emellerine kapılmadan evvel normal münasebet tesisine imkan olup olmadığının da aşikar olması lazımdır. Bunun mebdei hudutlar üzerinde yekdiğerinin asayişine süikastten çekinmektir. Çünkü arkadaşlar, bir memlekette hatta o memleketi idare eden kuvvetlerin arzusu hilafına olarak diğer memlekete karşı mütecaviz ve ifsad edici bir takım teşkilat, hatta bu memleketin müsamahası yüzünden vücut bulsa bile bunun mesuliyetindentebrie etmek mümkün olmaz.

*Mesuliyet doğrudan doğruya manevi ve siyasi bir mesuliyettir. Bilhassa istikbale ait olan ahlaki mesuliyet hepsinden fazladır. Çünkü böyle temaslar en nihayet iki memleket arasındaki münasebatı zehirler. Ve bundan tecavüze uğrayan taraf, ki biz, nihayet meşru bir müdafaa icabatı karşısında kalır. Hiç kimsenin izzeti nefesine dokunmak hatırımdan geçmez. Fakat anlaşılması lazımdır ki meşru müdafaa vaziyetinde kalınca onun icabatından bu memleketin çekineceğini zannetmek yanlış bir hesaptır. (Sürekli alkışlar) bu memleket bu on üç milyon Türk bunun dört beş misli kıtalar üzerinde, dört beş misli nüfus arasında mevcudiyetini göstermiştir. Ne oldu da yine bu on üç milyon Türk yeni ve daha iyi bir şeraitle kendisinin bu sefer ancak yüzde biri kadar olanı idare edemeyecek ve hele kanuna karşı çıkan bir avuç çapulcuyu nihayet birkaç günde yola getirmek iktidarından mahrum addedilecektir...*²⁰⁵

Türkiye'nin Hüsrev Bey'i Tahran büyükelçiliğine atamasının ardından İran da 1931 yılında, 1928 yılından beri Ankara'da büyükelçi olarak görev yapan Furugi Han'ın yerine Mirza Sadık Han'ı yeni Ankara büyükelçisi olarak görevlendirmiştir.

3.2.8 III. Ağrı İsyanı (7-14 Eylül 1930) ve Sınır Uyuşmazlığının Çözümü

1925 yılında meydana gelen Şeyh Sait isyanından 1938 yılına kadar Türkiye, irili ufaklı onlarca Kürt isyanı ile baş etmek durumunda kalmıştır. Şeyh Sait isyanı, Ağrı isyanı ve Dersim isyanı bunların en önemlilerindendir. Özellikle Ağrı isyanı bağımsız bir Kürdistan fikrinden en fazla beslenen isyan olması hasebiyle öne

²⁰⁴Gerede, "Siyasi Hatıralarım I, İran (Ağustos 1930-Haziran 1934) ", ss. 16-20.

²⁰⁵Gerede, "Siyasi Hatıralarım I, İran (Ağustos 1930-Haziran 1934) ", ss. 20-22.

çıkılmaktadır. Nitekim 1925 Şeyh Sait ve 1926 I. Ağrı isyanından sonra, bir araya gelen isyancı Kürtler ve Ermeniler “Hoybun Cemiyeti” adında bir örgüt kurarak dış ülkelerde kendilerine taraftar toplama yoluna gitmişlerdir. 5 Ekim 1927 tarihinde kurulan bu örgütün ismi, Kürtçe “benlik” manasına gelen Hoybon ve Ermenice “Ermeni yurdu” manasına gelen Haypun kelimelerinin birleştirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu yeni organizasyonun en önemli özelliği ve öncekilerden farklı yönü Türkiye’ye karşı İsyan meyilli veya mütareke döneminde İngilizlerle işbirliğine giden Kürt liderleriyle Ermeni Taşnak liderleri arasındaki işbirliğine dayanmasıdır.²⁰⁶ Bu cemiyet başlangıçta Halep ve Beyrut gibi kentlerde örgütlenerek Ermeni Taşnak Cemiyeti ile birlikte Türkiye aleyhine faaliyetlerde bulunmuştur.²⁰⁷ Türkiye’den kaçan Çerekez Ethem ve Reşit Bey gibi bazı muhaliflerin de cemiyetle bağlantıya geçtikleri bilinmektedir. Ağrı isyanının başlaması durumunda harekete geçip, Türk Ordusunun bazı kuvvetlerini üzerlerine çekerek isyanın başarıya ulaşmasına yardım etmeyi planlamaktaydılar.²⁰⁸

Hoybun ve Taşnak Cemiyetleri Türkiye’yi zayıflatmak ve bölmek için geniş çaplı bir organizasyona girmişlerdir. Burada Taşnak Cemiyeti Kürtleri kullanarak Türkiye içerisinde inisiyatif kazanmaya çalışmıştır. Çünkü Türkiye içerisinde faaliyetlerini icra ettirebilecekleri her hangi bir Ermeni kuvveti bulunmamaktaydı. Böylece Taşnak Ermenileri Kürt-Türk çatışması yoluyla zayıf düşürdükleri bir Türkiye’de emellerine daha kolay ulaşabileceklerini düşünüyorlardı.²⁰⁹

Hoybun Cemiyeti’nin organize etmeye çalıştığı Ağrı isyanı; Türkiye’deki yapısal değişimlere duyulan tepkilerinde etkisiyle 1930 yılında, Türk ordusundan firari yüzbaşı İhsan Nuri, Ermeni Zilan ve Bro Hasotelli liderliğinde bölgedeki Celali, Süphanlı, Haydaranlı, Milanlı, Hasenanlı,, Zirkanlı, Cibranlı ve Mokorlu aşiretlerinin katılımıyla başlamıştır.²¹⁰

1930 yılına kadar Ağrı asilerine karşı yapılan tedip harekâtında, isyancıların İran’la bağlantısının kesilememiş olması, İran’ın ciddiyet ve samimiyetle hududu

²⁰⁶Yusuf Sarınoy, “Hoybun Cemiyeti ve Türkiye’ye karşı Faaliyetleri”, *Atatürk Araştırma merkezi Dergisi*, XIV/40, 1998, ss.213-214.

²⁰⁷Emin Karaca, “Ağrı Eteklerindeki Ateş” *İstanbul: Alan Yayıncılık, 1991, s. 15.*,

²⁰⁸Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10/115-803-5.

²⁰⁹Sarınoy, “Hoybun Cemiyeti ve Türkiye’ye karşı Faaliyetleri”, s. 217.

²¹⁰Sarınoy, “Hoybun Cemiyeti ve Türkiye’ye karşı Faaliyetleri”, s. 227.

kapatmamış olması sebebiyle asiler ya İran içinden yardım görmüş ya da İran hududunun kendilerine verdiği kolaylıktan faydalanarak takipten kurtulmuştur.²¹¹

25.01.1930 tarihinde Dâhiliye Vekili Şükrü (Kaya)Bey Tarafından Cumhurbaşkanlığına gönderilen rapora göre Ağrı'da ki asilerin sayısı hakkındaki bilgiler şu şekildedir:²¹²

Ağrı'daki asilerin başlıca kuvvetini Celali gurubunun on dört aşiretinden altısı (Kızılbaşoğlu, Halikanlı, Kesküi, Hasso Soranlı, Sakanlı, Çenikanlı) teşkil etmektedir. Gerek bu aşiretlerin gerekse muhtelif sergerdelerin Ağrı'da vücuda getirdiği kuvvet 1000-1500 civarındadır. Bu kuvvetlerin 500 kadarı daimi surette Ağrı'dadır ve talimle meşguldür. Kalan kısmı kendi namına eşkıyalık yapan, bir saldırı olduğunda toplanan yardımcı kuvvetler niteliğindedir. Burada lider kadrosunda aşiret reislerinden başka İhsan Nuri'nin yanında Harbiye'den mezun bir mülahız olan Hurşit bulunmaktadır. Ağrı'da maiyetindeki yirmi adamı ile Ermenistan ve Rusya ile irtibatı temin eden bir de Ermeni tespit edilmiştir.

Yine aynı raporda silah ve ikmalleri ile ilgili ise şu bilgiler yer almaktadır:²¹³

Silahların ekseriyetini Osmanlı küçük çaplı mavzer tüfeği teşkil eder. Bir miktar beşli Rus tüfeği, çok az Fransız tüfeği bulunmaktadır. Silahların sayısı 1000-1500 kadardır. Bunlara yardıma gelebilecekleri düşünülen çetelerle birlikte 2000'e kadar ulaşabilir. Asilerin elinde ayrıca iki ağır ve dört hafif makineli tüfek bulunmaktadır. Cephane miktarları pek fazla değildir. Cephanelerini zaman zaman İran mevki ve kıta kumandanlarından satın almaktadırlar. Her asi kendi cephanesini satın almakta veya sair surette tedarik etmektedir. Ağrı'da bulunan bir fişek doldurma makinası yardımıyla günde 500 fişek doldurulabilmektedir. Asilerin elinde bir miktar kasatura da vardır. Ermeniler tarafından kurulan bir silah tamir atölyesi de faaldir.

Yine raporda, isyancıların Ruslardan da yardım gördüklerine ve Lazların, Ağrı'daki Kürtlerle teşriki mesai ettiklerine ve Gürcistan'ın Sohom şehrinde bir Laz istiklal cemiyeti kurulduğuna dair bazı bilgiler mevcuttur.

Türkiye Ağrı'daki isyan sorununa kesin bir çözüm bulabilmek amacıyla kapsamlı hazırlıklara başlamıştır. 28 Aralık 1929 tarihinde Bakanlar Kurulunca

²¹¹ Genel Kurmay Belgelerinde Kürt İsyanları, c. I, s. 497.

²¹² Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CBA), 01010627-27,28.

²¹³ Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CBA), 01010627-28, 29, 30,31.

Haziran 1930'da Ağrıya harekât yapılması kararı üzerine Genelkurmay Başkanlığı 9. Kolordu'ya verdiği emirle, Bakanlar Kurulu kararnamesi gereğince Bulakbaşı ile Şıhlı köyü arasındaki asilerle meskûn olan köyler ile sığınılan yerler işgal edilerek asilerin geçim üssünden yoksun bırakılacağı ve bölge eşkıyadan temizlendikten sonra bunların Ağrı tepeler hattına doğru takip edilerek işgal edilen bölgede garnizonlar inşa edileceği ve bunlardan yalnız seyyar jandarma kuvvetlerinin 1930-1931 kışını burada geçirecekleri ve işgal bölgesinde jandarma alayları için lazım olan yerlerden başka meskûn yer bırakılmayacağı talimatlandırılmıştır.²¹⁴

Yine Dâhiliye Vekâleti tarafından 05.02.1930 tarihinde Cumhurbaşkanlığı makamına harekât için, o esnada yapılan hazırlıklar bildirilmiştir. Verilen bilgiye göre, harekât için ordu birliklerinden hazırlanan kuvvetin yanı sıra üç seyyar jandarma alayı memur edilmiştir. Bu alaylar 2., 4. ve 5. seyyar jandarma alaylarıdır. Bu alayların tüm iâşe ve mühimmat nakliyesinin 9. Kolordu tarafından temin ve ikmalî sağlanacaktır. İşgal edilecek bölgede yapılacak hastane ve garnizonlarla ihtiyaç duyulan malzemeler 9. Kolordu tarafından şimdiden hesaplanacaktır.²¹⁵ Yine aynı yazıda bölgeden alınan istihbarî bilgilere göre, bazı Ermenilerin bölgedeki faaliyetlerinden bahsedilmekte, Lawrens tarafından, İhsan Nuri, Kôr Hüseyin oğlu, Yusuf Abdal ve Simko'ya ve mümasil eşhasa külliyetli para gönderildiği, İran'ın ise Simko ve bazı adamları istisna olmak üzere diğerlerine Ağrı'da bulunanları da kapsayacak şekilde af ilan ettiği anlaşılmaktadır.²¹⁶ İsyanın bastırılmasından sonra Türk Hükümeti'nin isyancıları cezalandırması için nota vermesine rağmen, İran'ın daha sonraları İhsan Nuri'ye İran ordusunda görev verecek kadar düşmanca bir politika izlemiş olması da oldukça düşündürücüdür.²¹⁷

Ağrı isyanı bu bilgiler ışığında değerlendirildiğinde, sorunun ne kadar kompleks ve çok taraflı olduğunu göstermektedir. Hoybun ve Taşnak Cemiyetleri; İhsan Nuri, Ermeni Zelan ve Kürt aşiret liderleri; lojistik ve mali destek olarak İran'lı bazı memur ve siviller ile Ruslar ve Lawrens; devlet olarak dolaylı bir şekilde, Rusya, İngiltere ve İran'ın dâhil olduğu bu isyan Türkiye'nin içinde bulunduğu durumun hassasiyetini ortaya koymaktadır.

²¹⁴ *Genel Kurmay Belgelerinde Kürt İsyanları*, c. I, ss. 499-500.

²¹⁵ Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CBA), 01010628-8,9.

²¹⁶ Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CBA), 01010628-4.

²¹⁷ Çete, *Türkiye-İran İlişkileri (1919-1938)*, s. 91.

Nihayet, yapılan hazırlıkları müteakip ordu kuvvetleri 7 Eylül 1930 fecirle birlikte Kabaktepe ve Aralık yönünden taarruza başlamış, bir kısım kuvvetleriyle asilerin çekilme güzergâhında bulunan Aybey dağlarını işgal etmiş, bazı isyancı aşiret reisleri Hükümete dehalet etmişler, bir kısmı da dehalet teklifinde bulunmuşlardır. Bir hafta boyunca devam eden harekât sonucunda isyancılara önemli miktarda zayıat verdirilmiştir. Türk uçaklarının da bombardıman yapmak suretiyle dâhil olduğu Ağrı tedip harekâtı, eşkıyanın kesin yenilgisi ile sonuçlanmış ve bir hayli reis öldürülmüştür. 14 Eylül 1930 tarihinde, nihayet bölge isyancılar tarafından terkedildiğinden, bunların kaçarken bıraktıkları eşya ve hayvanlarla, sarp yerlere gizlemiş oldukları perakendeleri toplamak üzereordu birliklerinin yürüttüğü tarama faaliyetleri dışında askeri harekât sona ermiştir.²¹⁸

15 Eylül 1930 tarihinde Şah Rıza Pehlevi'ye itimat mektubunu sunan büyükelçi Hüsrev Bey şahla özel görüşmelerinde Ağrı'daki askeri harekâtadeğinererek, Ağrı dağı ve hudut üzerindeki Kürt asilere karşı yapılması gereken ortak askeri harekâttan bahsetmiştir. Bu unsurlara karşı yürütülen harekâtlarda çevrilerek tam olarak imha edilebilmeleri için süratli bir takibe ihtiyaç olduğundan, hududa tecavüz meselesinin mevzubahis olamayacağını ve bu asilere karşı ortak askeri harekât yapılmasının siyasi ehemmiyetini ve askeri faydalarını izah etmiştir. O sıra Şah Rıza Pehlevi'den bir cevap alamayan Hüsrev Beyİranlıları, harekât icabı kıtalarımız Aybey dağlarını işgale mecbur olduktan sonra Türk karargâhına irtibat subayı göndermek ve kaçan eşkıya ve reislerinin silahlarını alarak interne²¹⁹ etmek suretiyle bir nevi ortak harekâta razı edebilmiştir.²²⁰

Harekât son bulurken, uygulanmakta olan zorlayıcı diplomasi stratejisi çerçevesinde Küçük Ağrı dağı ve Aybey dağlarının Türk askerleri tarafından işgaliyle sınır uyuşmazlığında da fiili bir durum yaratılmış oluyordu.²²¹ İran'ın Ağrı harekâtından ve Türkiye'nin tutumundan oldukça rahatsız olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim Hüsrev Bey'in göreve başladıktan sonra İran Hariciye nazırından aldığı ilk yazı, bir Türk uçağının İran hava sahasını ihlal ettiği ile ilgilidir. Ayrıca Gerede'ye itimat mektubunu sunduktan sonra şahla özel görüşmelerinde

²¹⁸Genel Kurmay Belgelerinde Kürt İsyanları, c. I, ss. 497-541.

²¹⁹ Alikoymak.

²²⁰Gerede, "Siyasi Hatıralarım I, İran (Ağustos 1930-Haziran 1934)", s. 69.

²²¹Şener, "Ağrı İsyanı (1926-1930) ve Türkiye-İran Krizi (1930):Türk Dış Politikası Tarihinde Bir Zorlayıcı Diplomasi Uygulaması, s. 405.

bizzat şah tarafından Türk basınında kendisiyle ilgili çıkan olumsuz haber ve küçük düşürücü karikatürlerden dolayı sitem edilmiştir.²²²

Bu ağır hava bir müddet daha devam edecektir. 1931 yılı Ocak ayına gelindiğinde İran'la hudut tashihi ile alakalı görüşmelere tekrar başlandı. Fakat İran'ın uzlaşmaz tutumu sebebiyle fazla bir ilerleme sağlanamadı. Görüşmelere devam eden tarafların sürekli olarak hükümetlerinden onay alma gereksinimi sonuca ulaşılmasına engel oluyordu. Bu nedenle Tahran büyükelçisi Hüsrev Bey'in talebi üzerine Mayıs 1931 başlarında hudut müzakereleri Tahran'a nakledildi. Ağustos ayına kadar pürüzlü noktaların çoğunda ilerleme sağlandı. Burada Türkiye'nin isteği tenkil harekâtı neticesinde eskiden esasen Türkiye'ye ait olan Aybey dağları mıntıkasında elimize geçmiş olan bölgeleri muhafaza etmek ve karşılığında İran'a stratejik önemi olmayan arazi parçaları vererek bir anlaşma sağlamaktı.²²³ İki tarafta bu durum üzerinde mutabakata vardılar. Böylece Türkiye Ağrı dağının tamamını alması karşılığında İran'a iki ayrı toprak parçası verecekti: Kotur yakınında ve Bazirgan yakınında. Uzlaşma sağlanır gibi olunca, Ekim 1931'de Hüsrev Bey talimat almak için Türkiye'ye döndü.²²⁴ Onun yokluğunda heyetler tarafından görüşmelere devam edildi.

Hüsrev Bey Türkiye'ye vardığı sırada Tahran'dan maslahatgüzar Tahir Efendi, İranlıların bir tepe üzerinde ısrar ettiklerine yönelik menfi bir nota verdiklerini ve siyasetlerini değiştirebilecekleri yönünde endişeler olduğunu bildirdi. Gazi Mustafa Kemal, Tevfik Rüştü Bey'i, Hüsrev Bey ile birlikte İran'a göndererek anlaşılamayan konularda Şah Rıza Pehlevi'nin hakemliğinin talep edilmesini emretti.²²⁵

Tevfik Rüştü Bey'in heyete dâhil olması ve ihtilaflı konularda Şah Rıza Pehlevi'nin Türkiye lehine karar vermesi ile anlaşma sağlandı. Nitekim Şah'ta Türkiye ile olan problemlerin en kısa sürede halledilmesi ve bu suretle ilişkilerin gelişmesini ve bölgesel konularda her iki ülkenin birlikte hareket edebilmesini yürekten istiyordu. Bunun için kendisinden ihtilaflı konularla alakalı talimatını almaya gelen subaylara şunları söylemiştir:²²⁶

²²²Gerede, "Siyasi Hatıralarım I, İran (Ağustos 1930-Haziran 1934) ", s. 69 ve 193.

²²³Gerede, "Siyasi Hatıralarım I, İran (Ağustos 1930-Haziran 1934) ", ss. 195-200.

²²⁴Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri, 1926-1938", s. 166.

²²⁵Gerede, "Siyasi Hatıralarım I, İran (Ağustos 1930-Haziran 1934) ", ss. 201-202.

²²⁶Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri, 1926-1938", s. 167.

Beni anlamıyorsunuz. Önemli olan şu veya bu tepe değil; Türkiye ile olan sınır problemimizin bir an önce ve ilelebet çözümlenmesidir. İki ülke arasında geçmişten gelen ve daima düşmanlarımızın işine yarayan uyuşmazlıklar son bulmalı ve Türkiye ile İran arasında karşılıklı çıkarlarımıza dayalı samimi bir dostluk kurulmalı. Eğer biz birleşir ve ittifak edersek kimseden korkmam.

Sonunda 23 Ocak 1932’de Tahran’da Türkiye-İran sınır çizgisinin belirlenmesi için bir anlaşma imzalanmış; bununla Osmanlı Devleti’nden yeni Türkiye’ye olduğu gibi geçen sınırın ayrıntılı tanımı yapılmıştır. Bundan başka, aynı tarihte Tahran’da bir Uzlaştırma, Yargısal Çözüm ve Hakemlik Antlaşması imzalanmıştır.²²⁷ Hüsrev Bey 22 Şubat 1932 tarihinde Milliyet gazetesi muhabirine konuyla ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:²²⁸

... İran-Türkiye hudutları üzerinde dostluk, emniyet ve asayiş rüzgarı esmeğe başlamıştır. Bir buçuk seneden beri faal bir surette devam eden hudut müzakereleri Hariciye vekilimiz Tevfik Rüştü Beyefendinin riyasetindeki heyet-i Murahhasamızın İran’a muvasalatı ile dört gün içinde pürüzsüz bir surette hal ve faslolanmıştır... Bu mesut neticenin elde edilmesini heyeti Murahhasamız şefi Hariciye Vekilimiz Tevfik Rüştü Beyefendinin yüksek dirayet ve mahirane idarelerine medyun olduğumuzu söylemek vicdanî vazifemdir.

Böylece Türkiye ile İran arasındaki sınır problemleri büyük ölçüde halledilmiş iki devlet arasında dostluk ve işbirliğinin zirveye çıkacağı bir dönem başlamıştır. Antlaşmayla Ağrı Dağı’nın tamamı Küçük Ağrı’yı da kapsayacak şekilde Türkiye’ye bırakılmış, İran ise Van ilinden Kotur arazisini ülkesi sınırlarına dâhil etmiştir. 23 Ocak 1932 anlaşmasında yapılan değişikliklere göre sınır hattının tespiti için yerinde yapılan çalışmalar sessizce ve tatmin edici bir şekilde devam etmiş, 1932 yılında çalışmalarına başlayan Türk-İran ortak sınır tespit komisyonu çalışmalarını 1934’te tamamlamıştır.²²⁹

3.3 1932-1938 Türkiye İran İlişkileri

3.3.1 İki Ülke Arasındaki İlişkilerin İlerlemesi ve Yapılan Antlaşmalar

23 Ocak 1932 tarihi iki ülke ilişkileri açısından bir dönüm noktası olmuştur. İran ve Türkiye arasında sınır meselelerinin çözülmesi diğer alanlarda çok yönlü işbirliğinin kapılarını aralamıştır. Yaşanan bu gelişmelerinde etkisiyle İran Dışişleri Bakanı Furugi Han, mevkidaşının antlaşma vesilesiyle İran’a yaptığı ziyarete mukabelede bulunmak ve yeni bazı antlaşmalar imzalamak üzere 1932 yılının Ekim ayında Türkiye’ye bir ziyaret gerçekleştirdi.

²²⁷ Soysal, *Türkiye’nin Siyasi Andlaşmaları*, c. I, s. 428.

²²⁸ Gere, “*Siyasi Hatıralarım I, İran (Ağustos 1930-Haziran 1934)*”, s. 209.

²²⁹ Çetinsaya, “Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri, 1926-1938”, s. 168.

Yapılan bu ziyaret neticesinde Türkiye ve İran arasında 5 Kasım 1932 tarihinde biri “Dostluk Antlaşması” diğeri ise “Güvenlik, Tarafsızlık ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması” olmak üzere iki antlaşma imzalandı. Dostluk ve kardeşlik bağlarını güçlendirmek ve iki ülkenin genel ilişkilerine ilişkin 22 Nisan 1926 tarihli Dostluk ve Güvenlik antlaşmasının hükümlerini yenilemek amacıyla imzalanan antlaşmanın maddeleri şu şekildedir:²³⁰

1. Türkiye Cumhuriyeti ile İran Devleti ve iki taraf uyrukları arasında bozulmaz bir barış ile içtenlikle ve sürekli bir dostluk var olacaktır.
2. Bağlıklı Yüksek Taraflar, her birinin diplomasi ve konsolosluk temsilcilerinin ötekini ülkesinde, karşılıklı olma koşulu ile devletler hukuku kuralları ve yapılagelişi çerçevesinde işlem görmeyi sürdürmelerini ve bu işlemin, her durumda ve gene karşılıklı olma koşulu ile, en çok gözetilen ulusun diplomasi ve konsolosluk temsilcilerine tanınan işlemde daha az elverişli olmamasını kabul eder.
3. Bağlıklı Yüksek Taraflar, ülkeleri arasında konsolosluk, ticaret, gümrük ve gemilerin gidiş-gelişine ilişkin ilişkilerinin ve her birinin uyruğunun ötekini ülkesinde yerleşme ve oturma koşullarını devletler hukuku kuralları ve yapılagelişine uygun olup bütünüyle karşılıklı olma ilkesine göre, sözleşmelerle düzenlemek konusunda anlaşmışlardır.
4. İşbu antlaşma onaylanacak ve onay belgeleri en kısa zamanda Tahran’da verilecektir. Antlaşma onay belgelerinin verişimi üzerine yürürlüğe girecektir.

Yine aynı tarihte imzalanan bir diğeri antlaşma olan Güvenlik, Tarafsızlık ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması’nın maddeleri şöyledir:²³¹

1. Bağlıklı taraflardan birine karşı bir yada birkaç üçüncü devletçe bir askersel eyleme girişilirse, öteki bağıtlı taraf tarafsızlığını sürdürmeyi yükümlenir.
2. Bağlıklı taraflardan her biri, ötekine hiçbir durumda saldırıda bulunmamayı ve bir ya da birkaç üçüncü devletçe yapılarak öteki bağıtlı tarafa karşı yöneltilmiş siyasal, ekonomik ya da parasal hiçbir ittifak ya da antlaşmaya girmemeği yükümlenir. Bundan başka bağıtlı taraflardan her biri, bir ya

²³⁰ Soysal, *Türkiye’nin Siyasi Andlaşmaları*, c. I, ss. 429-430.

²³¹ Soysal, *Türkiye’nin Siyasi Andlaşmaları*, c. I, ss. 432-434.

da birkaç üçüncü devletçe öteki tarafa karşı yöneltilmiş herhangi düşmanca bir harekete de katılmamayı yükümlenir.

3. Bir ya da birkaç üçüncü devlet bağıtlı taraflardan birine karşı düşmanca işlere ve askersel eylemlere girişmeye başlayarak, öteki tarafın topraklarından asker, silah ve gereçler geçirmek, yiyecek, hayvan ya da savaşa yararlı başkaca şeyler sağlamak ya da geri çekilen askersel birliklerin taşınması yoluyla yararlanmak ya da halkını kışkırtarak ve özendirerek kendi amaçlarına göre kullanmak ya da bu topraklar üzerinde askersel keşifler yapmak üzere, öteki tarafın tarafsızlığını bozmaya kalkışır, o taraf bu davranışlara karşı tarafsızlığını silahla korumak zorundadır.
4. Bağıtlı taraflardan biri, bir ya da birkaç üçüncü devletin düşmanca davranışlarıyla karşılaşır, öteki taraf durumu düzeltmek için tüm gücü ile çalışacaktır. Eğer bu çabalara karşın savaş bir oldubitti olursa, iki bağıtlı taraf, yüksek çıkarlarına uygun bir çözüm yolu bulmak amacı ile durumu aralarında özenle ve anlayış içinde yeniden incelemeyi yükümlenir.
5. Bağıtlı taraflar kendi ülkeleri içinde, öteki taraf ülkesinin esenlik ve güvenliğini bozmak ya da hükümetini değiştirmek amacını güden örgüt ve toplulukların oluşmasına ve yerleşmesine; bundan başka, öteki ülkeye karşı propaganda yoluyla ya da başkaca herhangi bir araç ile savaşım amacını güden kişilerin ya da toplulukların oturmasına olanak vermemeyi üstlenirler.
6. Bağıtlı yüksek taraflar, aralarında ekonomik işbirliği koşullarını, olanaklı en kısa zamanda, düzenlemek konusunda anlaşmışlardır. Ekonomik iş birliği araçlarının belirlenmesini ve birbirinin topraklarından serbestçe transit yapılmasını ve her iki ülke arasında her türlü ulaşım ve iletişim araçlarının kurulmasını, bağıtlı tarafların göstereceği yetkili temsilciler inceleyecektir.
7. Şurası da kararlaştırılmıştır ki, bağıtlı taraflardan her biri, iş bu antlaşmada belirlenmiş karşılıklı yükümler dışında, başka devletlerle her türlü ilişkilerinde serbest kalmayı tümüyle saklı tutar.
8. İş bu antlaşma onaylanacak ve onay belgeleri, mümkün olan en kısa zamanda, Tahran'da verilecektir. Antlaşma, onay belgelerinin

verişimiyle hemen yürürlüğe girecek ve 5 yıl yürürlükte kalacaktır. Bu antlaşma 5 yıllık sürenin dolmasından 6 ay önce taraflardan biri ya da ötekisince ortadan kaldırılmazsa, kendiliğinden bir yıl daha geçerli olacak ve ortadan kaldırma bildirisi ancak 6 aylık bir sürenin bitiminden sonra hüküm ve etkisini gösterecektir.

Bu antlaşmalar, iki ülke arasındaki ilişkilerin daha farklı ve olumlu bir sürece girdiğı 1932 yılına rastlamaktadır. Çalışmamızın başında Türkiye-İran ilişkilerini iki döneme ayırmıştık. 1923-1932 arası dönem ile 1932-1938 arası dönem. Gerçekten de 1932 yılından itibaren hem ilişkilerin normal seyrinden kaynaklanan olumlu gelişmeler, hem de uluslararası konjonktürden kaynaklanan bir dizi tehdidin birlikte getirdiğı gereklilik sonucu iki ülkenin hiç olmadığı kadar yakınlaştığını söylemek mümkündür.

Bu dönemde özellikle Şah Rıza Pehlevi'nin Türkiye'yi ziyareti ile hızlanan bu olumlu süreç; Sadabad Paktı'nın imzalanmasıyla zirveye ulaşmıştır.

3.3.2 Şah Rıza Pehlevi'nin Türkiye'yi Ziyareti

3.3.2.1 Türkiye Ziyaretinin Kararlaştırılması

Dışişleri bakanlarının karşılıklı ziyaretleri ve imzalanan antlaşmalarla ihtilafli birçok konunun çözüme ulaştırılması, iki ülke ilişkilerinin daha ileri düzeylere taşınması hususundaki beklentileri yükseltmişti. Burada ilk adım Türkiye'den geldi.18 Haziran 1932 tarihinde Ankara'ya gelen Hüsrev Bey ile görüşmesindeGazi Mustafa Kemal, hudut meselesi halledilmiş bulunduğuna nazaran Şah hazretleriyle şahsen tanışmak istediğini fakat kendisinin seyahatine bu sıralar imkân olmadığından çok muhtemeldir ki Şah'ın da İran'dan fazla ayrılamayacağı için bir teftiş gezintisi şeklinde hudut civarında buluşmayı düşündüğünü söyleyerek selamları ile beraber münasip şekilde Şah'la bu konuda görüşmesini emretmiştir.²³²

Büyükelçi Hüsrev Gerede İran'a vardıktan sonra kısa bir süre içinde Şahla bir araya gelme fırsatı yakaladı. Derhal Gazi'nin selam ve görüşme isteğini Şaha ileten Hüsrev Bey'e cevaben Şahşunları söylemiştir.²³³

Ben esasen Gazi hazretlerini Ankara'da makamlarında resmen ziyaret etmek kararındayım. Fakat bu arzumun iki nihayet üç sene sonra mevkii file koyabilirim. Maahaza bundan evvel önümüzdeki sene tesadüfi bir şekilde hudut

²³²Gerede, "Siyasi Hatıralarım I, İran (Ağustos 1930-Haziran 1934) ", s. 263.

²³³Gerede, "Siyasi Hatıralarım I, İran (Ağustos 1930-Haziran 1934) ", s. 264.

üzerinde buluşmak ve tanışmak fikrinizi pek tasvib ederim. Gazi hazretlerinden vaki olacak işarete intizaren müştaki olduğum böyle bir mülakata hazırım.

Bu görüşmenin ardından Ocak 1933'te Hüsrev Bey'in Ankara'ya ulaşan bir raporunda Şah'ın şu sözleri nakledilmektedir:²³⁴

Sabırlı bir adam olduğum malumdur. Fakat iki şeyde sabrım kalmamıştır. Biri Avrupa'daki oğlumu görmek, diğeri dostum sevgili Gazi Hazretleriyle buluşmak ve tanışmak. Bunun için kararım on sekiz ay kadar sonra yani gelecek yaz doğruca Ankara'ya giderek evvela Türkiye Reisicumhuru Gazi Hazretlerine resmi ziyaret yapmak, ondan sonra hususi bir şekilde "incognito" İsviçre'deki oğlumu görmektir. Başka hiçbir ecnebi devlete ziyaret yapacak değilim.

Yine aynı raporda büyükelçi Hüsrev Bey'in Şaha, 1933 yazında hudut civarında bir buluşma tertip edilmesi yönündeki eski tasarımı da hatırlattığını, Şah'ın cevaben eğer siyasi vaziyet bu yaz görüşmeyi icap ederse böyle bir görüşmeyi sevinçle yapacağını fakat asıl arzusunun Gazi Hazretlerini makamlarında resmi olarak ziyaret etmek olduğunu tekrarladığı belirtilmektedir. Fakat bu ziyaret için resmi bir davet bekledikleri anlaşılmaktadır. Nitekim 23.09.1933 tarihinde Hüsrev Bey tarafından Ankara'ya çekilen telgrafın ekinde Hariciye Veziri Kazimiye ile görüşmesinde bu husustan bahsetmektedir.²³⁵

Türkiye Hükümeti Tahran'dan gelen bu isteği memnuniyetle karşıladı ve Rıza Şah Pehlevi'yi resmen Türkiye'ye davet eden telgrafı Tahran Büyükelçisi'ne gönderdi. 24 Ekim 1934 tarihinde Tahran Büyükelçiliğine gönderilen telgraf şu şekilde idi:²³⁶

Reisicumhur Hazretlerinin Şah Hazretlerini Ankara'ya davetleri, burayı ziyaretleri esnasında Furuği Han'a söylendiği gibi Büyükelçi Hazretleri vasıtasıyla de Şah Hazretlerine iblağ edilmiştir.

Bu defa tarafı âlilerinden icap eden şekilde müracaat olunarak Reisicumhur Hazretlerinin Şah Hazretlerini İlkbaharda Ankara'da bulunmak üzere davet ettiklerini söylemenizi rica ederim.

İlkbaharda kara tariki müşkül olacağından Şah Hazretlerinin, Bağdat veya Rusya yolunu tercih edeceklerini tahmin ediyorum. Mamafih hangi yol tercih buyurulursa bundan rahatlık, vesayitinin istikmali için, vaktinde haberdar edilmemizi rica ederim.

Gerede, İran Hariciye Veziriyle görüşmelerinde Türkiye'nin ziyaret için öneride bulunduğu Trabzon yoluyla alakalı bu yolun, beynelmilel transite açılacak bir halde olmak şöyle dursun, henüz hususi seyahatlerin bile müşkülâtla yapılmakta

²³⁴Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, c. II, s.474.

²³⁵Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, c. II, s.476.

²³⁶Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, c. II, s.477.

olduğu şeklinde giden gelen İran ve ecnebi yolculardan malumat edindiklerini, dolayısıyla bu yolun seyahate uygun olmadığını düşündüklerini ve yolla alakalı esaslı bir malumat istediklerini belirtmektedir.²³⁷

Bu yolla alakalı bilgilerin tatmin edici olmamasından olsa gerek Tahran büyükelçisi Hüsrev Bey'den T.C. Hariciye Vekâlet'ine gönderilen 09.11. 1933 tarihli yazıda, Şahın Türkiye ziyaretini 1934 Mayıs'da hareketle Bağdat'a uğrayarak Nusaybin üzerinden gerçekleştireceğinin iletildiğini belirtmektedir.²³⁸ Fakat Hüsrev Bey'in hatıralarından bu durumu Şah'ın şu şekilde izah ettiğini görüyoruz:²³⁹

Gazi Hazretlerinin takip buyurdukları siyasette olduğu gibi ufak büyük komşu devletlerle iyi geçinmek usulünü tercih ettiklerinden yol üzerinde olan Bağdat'a uğrayarak genç kralı göreceklərini ve oradan doğrudan Türkiye'ye geçeceklerini, Irak ve Türkiye'den başka hiçbir memlekete resmi ziyaret yapmayacaklarını ve bu seyahatlerinde Hariciye Nazırlarını beraber alacaklarını ve benim de beraber bulunacağımı ifade ettiler.

Yine yukarıda bahsettiğimiz Hüsrev Bey tarafından 09.11.1933 tarihinde T.C. Hariciye Vekâlet'ine gönderilen yazıda, Şah'ın bir asker olması hasebiyle yanında İran askeri ricalinden görevlileri de getirerek Türk ordu teşkilatını yakından incelemek istediğini ve İran ordusu ile Türk ordusu arasında bir bağ kurmak için bunun bir vesile olacağını ifade etmiştir. Hüsrev Beysadece askeri teşkilat ve müesseseler değil, devlet çiftlikleri, sıhhi müesseseler ve tren yolları inşaatı gibi çalışmaların gezi programında yer almasını da tavsiye etmiştir.

Bu arada Tahran büyükelçisi Hüsrev Bey, Şah'ın doğrudan Türkiye'ye gelmesi yönünde girişimlerde bulunmuş, Irak kralı Faysal öldüğünden Şahın, merhumun küçük çocuğuna ziyaret etmesinin uygun olmayacağını üslubu dairesinde saraya yakın görevlilere bildirmiştir. Bu meselenin siyasi olarak bir dedikodu haline gelmesi üzerine İran hükümeti doğrudan Türkiye'ye ziyaret gerçekleştirileceğini bildirerek, Haziranın onunda hududumuz üzerinde bulunacaklarını, seyahat programının kendilerine biran önce iletilmesini istemiştir. Hüsrev Bey'in 22 Şubat 1934 tarihinde Ankara'ya gönderdiği raporda bu durum bildirilmekte ve aldığı istihbarata göre, bu duruma sebep olarak İran ve Irak arasındaki halledilmemiş hudut meselelerini işaret etmektedir.²⁴⁰

²³⁷Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, c. II, s.477.

²³⁸Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10/ 261-758-17; Gere, "Siyasi Hatıralarım I, İran (Ağustos 1930-Haziran 1934) ", s. 267; Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, c. II, s.478.

²³⁹Gere, "Siyasi Hatıralarım I, İran (Ağustos 1930-Haziran 1934) ", s. 267.

²⁴⁰Gere, "Siyasi Hatıralarım I, İran (Ağustos 1930-Haziran 1934) ", ss. 269-270.

Bu haber üzerine Türk hükümeti gerekli hazırlıklara başlamış ve geçiş güzergâhında ve konaklama noktalarında bir takım tedbirler alma yoluna gitmiştir. 17 Nisan 1934 tarihinde Dâhiliye Vekâletinin Başvekâlete göndermiş olduğu raporda, mevsim dolayısıyla tekrarlanması doğal görülen eşkıyalık hadiselerini önlemek veya süratle bastırılmasını sağlamak için gereken tedbirleri almaları konusunda mahalli amirlerin ve askeri komutanların talimatlandırıldığı ayrıca Şah'ın Türkiye'ye girdiği andan itibaren geçeceği yolların otomobilin geçmesine uygun olması ve Şah'ın kalacağı konağın çevresinde istirahatlarının temini için Birinci Umum Müfettiş Hilmi (Ergeneli) Beyin teftişe çıktığı bildirilmiştir.²⁴¹

Diğer hazırlıklar da son hızla ilerliyordu. Şahın Türkiye-İran sınırından Ankara'ya ulaşacağı güzergâh üzerinde bulunan kentlerde caddeler ve sokaklar yenilendi, büyük meydanlara ve bazı noktalara taklar kuruldu. Ankara'da da benzer hazırlıklar devam etti ve Şahın misafir edileceği halk evi bizzat Gazi Mustafa Kemal tarafından denetlendi. Aynı hazırlıklar ziyaret edilecek olan İstanbul'da da devam etmekteydi. Şaha verilecek olan hediyelerle ilgili hazırlık çalışmaları da başlatılmıştı. Zeynel (Saray) Bey bir tarafında Rıza Han'ın, diğer tarafında Gazi'nin yer aldığı kabartma resimlerinin yer aldığı bir hatıra madalyasının yapımını sürdürüyor, Kayseri'de ki uçak fabrikasında da Şaha armağan edilmesi kararlaştırılan bir uçağın tamamlanması için çalışılıyordu.²⁴²

Hariciye Vekâleti Protokol Umum Müdürlüğünden, Cumhurbaşkanlığına gönderilen 20.05.1934 tarihli yazıda, Türkiye Hükümeti tarafından Şahın mihmandarlığına vazifelendirilen Türk asker ve bürokratları ile Şaha ziyaretinde eşlik edecek olan maiyetinin listesi şu şekilde bildirilmiştir:²⁴³

İran Şahının Mihmandarlıklarına Tayin Edilen Türk Görevliler

- 1- Üçüncü Ordu Müfettişi Birinci Ferik Ali Sait Pş. Hz.
- 2- Birinci Ordu Müfettişi Birinci Ferik Fahrattin Pş. Hz.
- 3- Hariciye Vekaleti D.III. Şefi Daimi Maslahatgüzar Kemal Bf.
- 4- Cumhurbaşkanlığı Yaveri Süvari Yüzbaşı Cevdet Bf.

²⁴¹Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10/ 69-457-19.

²⁴²Akgül, "Atatürk Dönemi Türkiye İran İlişkileri ve Rıza Han'ın Atatürk'ü Ziyareti", c. II, ss. 1713-1714.

²⁴³Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CBA), 01008150-83, 84, 85.

İran Şahı Ve Maiyeti

- 1- Şehinşah Hz.
- 2- İran Harbiye Veziri Mirza Seyed Bagher Khan Kazemi Hz.
- 3- Saray Baş Teşrifatçısı Mirza Hossein Khan Samii Hz.
- 4- Saray Baş Teşrifatçısı Hossein Gholi Khan Nezam Gharagozlou Hz.
- 5- Şehinşah Hazretlerini Hususi Doktoru Amir Khan Alam Hz.
- 6- Şehinşah Hazretlerinin Hususi Kalem Şefi Mirza Hossein Khan Chokouh Hz.
- 7- İsim Ve Rütbeleri Bilahare Belli Olacak 5 Zabıt
- 8- 7- İsim Ve Rütbeleri Bilahare Belli Olacak Saray İle Harbiye Vezaretinden 5 Memur.
- 9- Şoför, Uşak Ve Saire Gibi 16 Müsdahdem.

3.3.2.2 Şahın Ziyaretinin İki Ülke Açısından Önemi

Bu ziyaretin her iki ülke açısından da önemi ortada olmakla birlikte özellikle İran açısından çok değişik manalara geliyordu. İran Şahı ülkesini modernize edebilmek için büyük reformlar yapmaya gayret ediyordu. Devlet sisteminde, orduda ve maliyede değişiklikler birbirini izledi. Fakat Türkiye'dekilerden daha katı, güçlü ve muhafazakâr din adımlarını her adımında dikkatlice hesaba katmak durumundaydı. Çok istemesine rağmen İran'da cumhuriyet idaresine geçilememesinin en büyük sebebi Şahın dikkate almak durumunda olduğu bu gruplardı. Bölgede benzer çabalar içine girmiş olan ve komşusuna göre daha başarılı olan Türkiye ile işbirliği ve koordinasyon içinde olmak her bakımdan önem taşıyordu.

Türkiye Lozan'dan kalan sorunları çözdükten sonra aktif bir dış politika izleyerek uluslararası camiada saygın bir yer edinebilmişti. Şahın Türkiye ziyareti kültürel ve kabul görme açısından oldukça önemli idi.²⁴⁴Yüzyıllar boyunca oldukça düşmanca bir çizgide ilerleyen,farklı inanç ve mezhep temelinden gelen iki milletin devletler düzeyinde etkin işbirliğine girmesi ve bunun bir nişanesi olarak Şahın Türkiye'yi ziyareti sayesinde iki ülke ilişkileri resmi olarak oldukça olumlu bir havaya bürünecekti. Bu sayede iki ülkenin farklılık ve husumetlerini kullanarak

²⁴⁴Duman, "İran Şahı'nın Türkiye Ziyareti ve Bölgeye Etkisi", c. II, s. 1925.

bölgede nüfuzlarını kuvvetlendirme arayışında olan bazı gelişmiş devletlerin amaçlarına ulaşmaları güçleşecekti.

Bunun yanı sıra biri Sünni diğeri Şii geleneğe bağlı iki ülkenin eski çekişmeleri bir kenara bırakarak işbirliğine gitmesiiki ülkenin işbirliğinde dinsel tercihlerin değil ulusal çıkarların ön planda olduğunu göstermesi açısından dünyaya verilen bir mesaj olacaktı.²⁴⁵

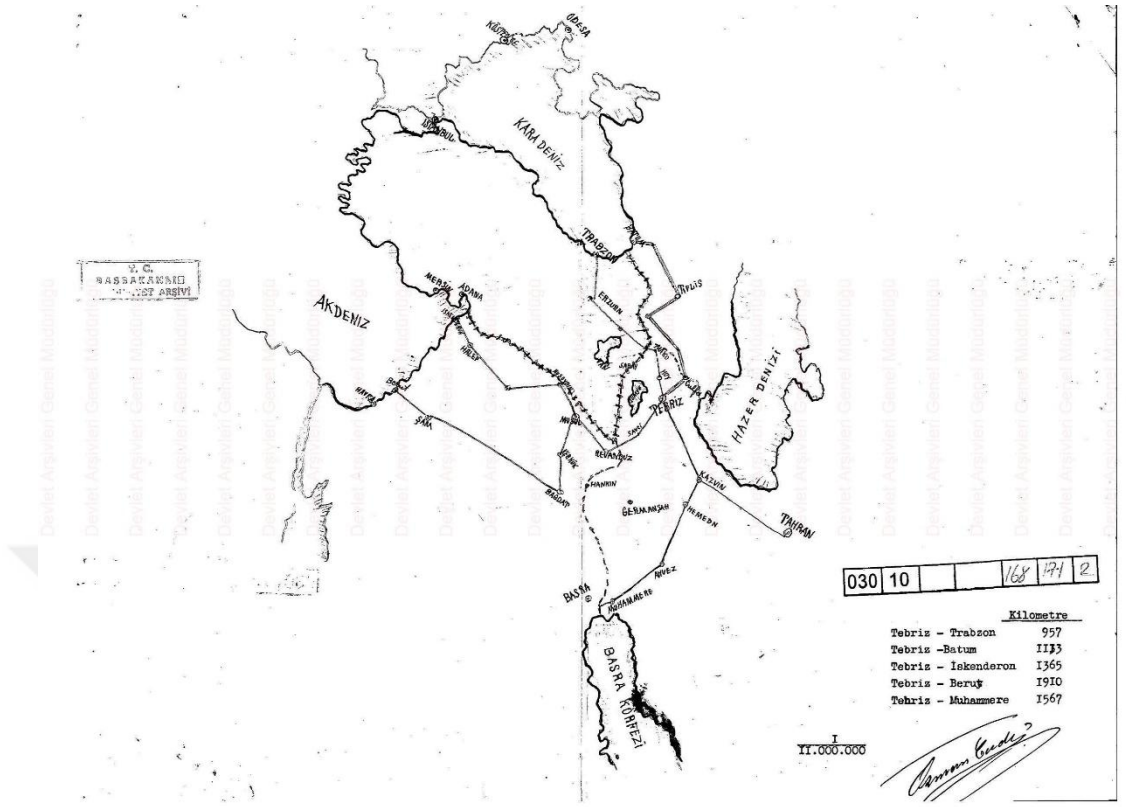
Ziyaretin bir de ekonomik boyutu bulunmaktaydı. Suriye ve Basra körfezi istikametine kayan İran ticaret yolunu eski güzergâhı olan Trabzon limanına çevirmek iki ülke açısından da karlı olduğu gibi Türkiye için hayati önem arz ediyordu. Nitekim Konya mebusu imzasıyla İsmet Paşa'ya iletilen raporda bu durumu çok açık bir şekilde görmekteyiz.²⁴⁶ Anılan raporda Birinci Dünya savaşından önce İran'dan Avrupa'ya Trabzon üzerinden mal sevkiyatının senelik 50.000 tonu geçtiği, hem savaş hem de savaş müteakip sınırlardaki asayişsizlik sebebiyle bu miktarın oldukça azalmış olduğundan bahsedilmektedir. Yıllara göre mal sevkiyat miktarı şu şekildedir:

<u>Sene</u>	<u>İran'a</u>	<u>İran'dan</u>
1928	2580 ton	955 ton
1929	1967,2 ton	640,2 ton
1930	1196,671 ton	189,643 ton
1931	783,443 ton	85,83 ton
1932	876.759 ton	96,226 ton

Bu yıllarda İngiltere İran ticaretini Basra Körfezine, Fransa ise Beyrut Limanına çekmeye çalışmaktaydı. Rusya ise İran ticari yolunu kaybetmiş durumda bulunuyordu. Doğuya doğru yapımı devam eden Türk demiryolu ağı İran'ın demiryollarıyla birleşirse bu hem Trabzon İran güzergâhını şenlendirecek, hem de Türkiye'ye Trabzon Limanına gelen asgari 50.000 ton mal dolayısıyla yıllık 1.000.000 lira gelir sağlayacaktı. Hali hazırda İran'dan Avrupa'ya en kısa nakil yolu Trabzon'du. Raporda güzergâhlar ve uzunlukları harita üzerinde şu şekilde gösterilmiştir:

²⁴⁵Duman, "İran Şahı'nın Türkiye Ziyareti ve Bölgeye Etkisi", Altıncı Uluslararası Atatürk Kongresi, 12-16 Kasım 2007 Ankara, c. II, s. 1925.

²⁴⁶Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10/168-171-2.

Bu ticaret yolu İran ve Türkiye açısından hem gelirlerde artış sağlanması hem asayişsizliğin önlenmesi hem de ticaret yollarının çeşitliliğinin sağlanarak Fransa İngiltere gibi güçlü devletlerin kontrolündeki limanlara bağımlılığın azaltılması noktasında büyük bir katkı sunabilecekti. Buna ek olarak 1929 dünya ekonomik bunalımının etkilerinin azaltılması bakımından ticaretin canlanmasının her iki ülke için ne kadar önemli olduğu açıktır.

Türkiye İran'la ticaretin geliştirilmesi için çok büyük çaba sarf ediyordu. Trabzon-Tebriz arasındaki transit ticareti kolaylaştırmak için Trabzon ile Erzurum'da ki askeri depoları gümrük idaresine tahsis etmişti.²⁴⁷

Son olarak iki ülke ilişkilerinin gelişmesi, ülkelerin güvenliği açısından da oldukça önemliydi. 1930'lu yıllardan itibaren Avrupa'da Almanya, İtalya ve Sovyetler Birliği gibi totaliter rejimlere²⁴⁸ sahip devletler, emperyalist ve ideolojik emellerle özellikle Avrupa, Kuzey Afrika, Balkanlar ve Ortadoğu coğrafyasında

²⁴⁷ Cumhuriyet, 22 Şubat 1934.

²⁴⁸ Yaşamın tüm yönlerini devlet otoritesine bağımlı kılan yönetim biçimi.

saldırgan politikalar izliyorlardı. Bu tehlike karşısında komşu ülkelerle her türlü sorunu çözerek yakın işbirliği hatta ittifak içerisinde olmak gerçekten önemliydi.

Almanya Birinci Dünya Savaşı sonunda yenilerek büyük bir yıkıma uğramıştı. 1933 yılında iktidara gelen Hitler yeni bir ideolojiyi dünyaya duyuruyordu. Bu ideoloji Nasyonel Sosyalizmdi. Nasyonel Sosyalizm Alman ırkının üstünlüğüne inanan ve bu temelde yayılmacı politikalarına meşruluk kazandırmaya çalışan ırkçı bir devlet nizamı ortaya koydu. Nazi Almanya'sı dünyayı yönetme idealini gerçekleştirmek için bütün ulusları ezmeye hazırды. Özellikle enerji kaynaklarının merkezi olan Ortadoğu ve bu bölgenin iki önemli devleti Türkiye ve İran tehdit altındaydı.

İtalya Birinci Dünya Savaşı'nda galip devletler safında bulunmasına rağmen önemli her hangi bir kazanıma sahip olamamıştı. Musollini ve kurduğu Faşist rejim eski Roma İmparatorluğunu yeniden canlandırma hedefindeydi. Bundan dolayı Akdeniz bölgesinin güvenliği için bir tehdit haline gelmişti. Afrika'daki yayılmacı girişimleri ve Balkan bölgesine ve Türkiye'ye yönelik tehditleri ve bu anlama gelecek hareketleri İtalya'nın Türkiye ve diğer Balkan ülkeleri açısından önemli bir tehlike olarak algılanmasını beraberinde getirdi.²⁴⁹ İtalya'nın Türk topraklarına yönelik tasarılarından kaygılanan Türk Hükümeti, büyük devletlerin emperyalist emellerine karşı bir Balkan paktı oluşturulması düşüncesine olumlu yaklaşıyordu.²⁵⁰

Sovyetler Birliği hem Türkiye hem de İran'ın sınır komşusu olan büyük bir devlettir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında doğan bu devletin temel ideolojisi olan sosyalizm ve bu ideolojiyi dünya çapında bir devrime dönüştürme hedefine yönelik politikaları komşusu olan Türkiye, İran ile diğer ülkeleri (özellikle Balkan ülkeleri) yakından ilgilendiriyordu.

1934 yılının Şubat ayı başında Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya dışişleri bakanları Belgrad'ta toplanmışlar ve Balkan Antantı'nın tasarısını hazırlamışlardır. Bu tasarı 9 Şubat 1934 tarihinde Atina'da imzalanarak yürürlük kazanmıştır.²⁵¹ Türkiye'nin tüm çabaları dış tehditlere karşı yakın ülkelerle işbirliğini geliştirerek sorunlu alanları en aza indirmeye, mümkünse tamamen ortadan kaldırmaya yönelik olmuştur.

²⁴⁹Cumhuriyet, 27 Şubat 1934.

²⁵⁰Tuncer, *Atatürkçü Dış Politika*, s. 150.

²⁵¹Komisyon, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965)*, s. 96.

Şahın Türkiye ziyaretini müteakip Balkan ülkeleriyle kurulan bu paktın bir benzerinin Ortadoğu'daki komşu ülkelerle de kurulması yönünde çalışmalar yoğunlaştırılacaktır.

Bu ziyaretin batılı devletlerin dikkatini celp ettiği aşikârdır. Nitekim yabancı gazeteler ziyareti an be an takip edeceklerdir. Bunun yanında iki ülke ilişkilerinin ilerlemesinden hoşnut olmayan devletlerin varlığı aşırı bir hassasiyete yol açmıştır. Özellikle İran'ın bu noktada daha fazla etkilendiğini söylemek mümkündür. Tahran Büyükelçiliğinden Hariciye Vekâletine gelen 22.05.1934 tarihli yazıda, İran genelkurmay başkanı General Nahcevani'nin Türkiye'nin Tahran büyükelçiliği ateşemiliteri Necati (İlter)Beyi davet ederek paylaştığı bazı hususlar bu hassasiyeti ifade etmektedir. Gelen yazıda General Nahcevani, Türkiye ile İran'ın anlaşmasını istemeyenler olduğunu ve bu sebeple iki taraf arasında sorun çıkarılmaya çalışıldığını, son günlerde Kotur ve Somay Braduz havalisinde oturan Kürt Şikak aşireti ve diğer aşiretlerin mecburi askerlikten kurtulmak için Türkiye'ye göçmeye başladıklarını, bunda yabancı devletlerin teşvikinin aşikâr olduğunu ve bazı Türk memurlarında bu yönde telkinde bulunduklarını söylediği belirtilmiştir. Aynı görüşmede bu duruma yabancı tesirat nedeniyle önem verildiği bildirilmiş, Necati Bey cevaben, dost ve komşu bir memleketin aşiretleri ile Türk memurlarının alakadar olmasının mümkün olmadığını, bunun Türkiye'nin menfaatlerine de aykırı olduğunu ve esasen mecburi askerlik Türkiye'de de uygulandığından bu haberlere tevessül edilmemesi gerektiğini belirtmiştir.²⁵²

3.3.2.3 Ziyaretin Gerçekleşmesi

3.3.2.3.1 Ankara ve Batı Anadolu Gezileri

Nihayet hazırlıkların tamamlanmasını müteakip Şah ve maiyeti 10 Haziran'da Gürcü Bulak hudut karakolundan Türkiye'ye giriş yaptı. 21 pare top atışı ifa edilerek bando eşliğinde her iki ülkenin milli marşları çalındı. Şahı karşılamak üzere Ali Said (Akbatogan) ve Fahrettin Paşalar ile kolordu kumandanı Abdurrahman Nafiz (Gürman)Paşa, Beyazıt valisi Umadeddin Bey, mevki kumandanı Kemal (Doğan) Paşa, Hariciye daire şeflerinden Kemal (Köprülü) ve riyaseti cumhur yaveri Cevdet Bey Gürcü Bulak da hazır bulunuyorlardı. Sınırdaki hazırlanan çadırda bir miktar dinlendikten ve ikramları kabul ettikten sonra Şah ve beraberindekiler hareket ederek

²⁵²Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CBA), 01008150-64, 65, 66.

öğle vakti Beyazıt'a, akşama ise Iğdır'a ulaştılar. Ayın on birinde Kars'a, ayın on ikisinde de Erzurum şehrine iltihak edildi.²⁵³ 13 Haziran sabahı, Erzurum'dan hareket eden Rıza Şah, 10.30'da Bayburt'a, 17.00'da Gümüşhane'ye vardı.²⁵⁴ Geceyi Gümüşhane'de geçiren Şah, 14 Haziran'da Trabzon yönüne doğru hareket etti. Zigana geçidinden geçerek Trabzon yönüne doğru ilerleyen Rıza Şah Maçka'da, Dışişleri Bakanı Teyfik Rüştü Bey ve Ordu Müfettişi Fahrettin (Altay)Paşa'nın da içinde bulunduğu bir grup tarafından törenle karşılandı. Bu karşılamadan sonra Trabzon'a hareket eden Şah, saat 9.30 civarı şehre muazzam bir karşılama merasimi eşliğinde girdi. Şah ve beraberindekileri taşıyacak olan Yavuz Zırhlısı saat 16'da, Mecidiye Kruvazörü, Kocatepe ve Adatepe torpidoları eşliğinde Samsun'a hareket etti.²⁵⁵

Şah, Yavuz Zırhlısındaki yolculuğunun ardından 15 Haziran sabahı Samsun limanına vardı ve aynı gün, Samsun'dan, kendisine ayrılan özel bir trenle Ankara'ya doğru yola çıktı. Şah'ı ve maiyetini taşıyan tren durduğu her yerde törenlerle ve halkın coşkun gösterileriyle karşılanarak Zile, Tokat, Amasya ve Kayseri üzerinden, 16 Haziran'da Ankara'ya vardı.²⁵⁶

Şah'ı Ankara tren garında Gazi, TBMM Başkanı Kazım (Özalp) Paşa, Başbakan İsmet Paşa ve Genelkurmay Başkanı Fevzi (Çakmak) Paşa başta olmak üzere Bakanlar ve başka binlerce kişi tarafından karşılanmıştır. Atatürk karşılama sırasında şu konuşmayı yaptı:

*Geçmişteki ilişkilerimize yakından bakılınca görülür ki, ülkelerimiz kardeşlik ve dostluk yollarından saptıkları zaman en sıkıntılı yılları yaşamışlar, fakat normal ve tabii ilişkilerine dönünce ki gerçek çıkarları bunu gerektirir, refah kuvvet ve mutluluk yolunda başarı ile ilerlemeye başlamışlardır. Türkiye bu tarihi gerçeği çok iyi bilmektedir. Ve bundan dolayıdır ki bu günden itibaren dış politikamızın en temel ilkelerinden birini İran'la dostluk teşkil edecektir. Majestelerinin ve İran halkının aynı hisler ve inanç içinde olduğuna ve İran ile Türkiye arasındaki dostluğun sağlam ve devamlı olacağına ve anıtlaşacağına eminim.*²⁵⁷

Bu kısa konuşma ve törenin ardından iki lider, kendileri için hazırlanan otomobille, Şah'ın Ankara'daki ziyareti esnasında misafir edileceği Halkevine doğru hareket etti. Halkevine giderken halkın yoğun gösterileri ve tezahüratları ile karşılanan iki lider, Halkevine iştirak ettikten sonra balkona çıkarak halkı selamladı.

²⁵³ Gere, "Siyasi Hatıralarım I, İran (Ağustos 1930-Haziran 1934)", ss. 283-284.

²⁵⁴ Cumhuriyet Gazetesi, 14 Haziran 1934, s. 1.

²⁵⁵ Cumhuriyet Gazetesi, 15 Haziran 1934, ss 1-5.

²⁵⁶ Cumhuriyet Gazetesi, 16 Haziran 1934, s. 3.

²⁵⁷ Cumhuriyet Gazetesi, 16 Haziran 1934, ss 1-3.

Bir saate yakın Şah'ın yanında kalan Gazi, Çankaya Köşkü'ne döndü. Daha sonra Rıza Şah, 16.30'da Çankaya Köşkü'ne giderek Mustafa Kemal'e iade-i ziyarette bulundu. Şah, Akşama doğru da Halkevi'nde TBMM Başkanı Kazım Paşa'yı, Başbakan İsmet Paşa'yı, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'yı, CHP Genel Sekreteri Recep (Peker) Bey'i ve Bakanlar Kurulu üyelerini kabul etti.²⁵⁸

Aynı günün akşamı Gazi Mustafa Kemal tarafından Şah'a Çankaya Köşkü'nde bir ziyafet verildi. Ziyafette önce Gazi, sonra Şah birer konuşma yaptılar. Gazi yaptığı konuşmada şunları söyledi:

...Türkiye-İran münasebetlerinin tarihi gözden geçirilirse, bu iki memleketin dostluktan ayrıldıkları zaman en müşkil devreleri yaşamış oldukları görülür. Halbuki milletlerimizin tabii temayülleri ve yüksek menfaatleri icabı olan dostluk bağları kuvvetlendikçe her iki millet kuvvetli hale geldi ve refah buldu. Türkiye Cumhuriyeti bu hakikati tamamen idrak ederek İran dostluğunu siyasetinin en esaslı umdelerinden biri haline getirmiştir. Nasıl ki Zatışahanelerinin kudretli idaresi altında komşu ve kardeş memlekette de aynı duygulara, aynı görüşlere ehemmiyet verilmiş ve böylece sarsılmaz ve silinmez bir Türkiye-İran dostluğu kurulmuştur.

Şahinşah Hazretleri, memleketinizin bütün terakkilerini alaka ve muhabbetle, takip ediyorum. Yüksek iradenizin yarattığı eserleri en derin hürmetle karşılıyoruz. Türkiye ve İran binlerce seneden beri deruhte etmiş oldukları yükselme ve yükseltme rolünde bugün de kuvvetli ve kudretli adımlarla ilerliyorlar. Bu iki kardeş milletin, bu defa ziyareti şahanenizle, bir kat daha yakınlaşan dostlukları, medeniyet için, insanlık için, şüphesiz, en sevinilecek neticelerden biridir. Sulh ve müsalemet içinde inkişaf etmekten başka gayeleri olmayan milletlerimizin aynı zamanda, umumi sulha hadim olmayı en şerefli vazife saydıklarına şüphe yoktur.

*Türk milleti için unutulmaz bir hatıra bırakacak olan bugünkü tarih, yalnız Türkiye-İran münasebatında değil fakat cihan sulhunda sayılır günlerden olarak kaydedecektir...*²⁵⁹

Şah ise cevabi nutkunda şunları kaydetti:

... Memleketinize vürudumdan beri Türk devleti ve milleti tarafından gösterilen hararetli kabul ve samimi hissiyat ile aziz kardeşimizin meveddetle nâli beyanatı bende büyük bir tesir hâsıl etmiştir.

Dost ve komşu milletin, büyük rehberi olan zatı devletlerinizin vatanperverane rehberliği altında, fevkalade süratle inkişaf ve saadet yolunda ilerlemekte ve azim terakkiyata mazhar olmakta bulunduğunu birçok zamandan beri memnuniyetle görüyordum.

Reisicumhur hazretleri, zimamı devleti elime aldığım elli günden beri, Türkiye ile dostluk durumunu hissettim ve bugünkü mes'ut vesile ile görüyorum ki Türkiye ile İran arasında çok samimi rabitalar mevcuttu. – ve işin esası o derece sağlamdır ki bu dostluk istikbalde her türlü tezelzülünden masun bulunacaktır. Komşu ve kardeş iki millet kemali itimat ve itminai ile yekdiğerine

²⁵⁸Cumhuriyet Gazetesi, 17 Haziran 1934, ss 1-4.

²⁵⁹Şimşir, Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları, c. II, s.509.

dayanarak terakkiyatı idame etmek, medeniyetin tevsiine çalışmak ve dünyanın umumi sulhuna hizmet eylemek mukaddes vazifesini ifa edeceklerdir.

*Aziz kardeşimi tekrar görmeyi çok arzu eder ve imkân husulünde İran'ı teşrif buyurmak suretiyle beni mesrun edeceklerini ümit eylerim...*²⁶⁰

Şahın Ankara'daki ikinci günü yine ziyaretlerle başladı. Şah öncelikle Ankara'da bulunan Büyükelçileri kabul etti. Daha sonra Gazi ile birlikte Başbakan İsmet Paşanın Pembe Köşkte onuruna tertip ettiği öğle yemeğine katıldı. Daha sonra Hipodromda kendisi onuruna düzenlenen ve yaklaşık bir saat süren geçit törenini ve Atlı Spor Kulübü tesislerinde yine kendisi onuruna düzenlenen at yarışlarını seyretti. Program Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey tarafından Ankara Palasta verilen akşam yemeği ile devam etti.²⁶¹

Şah Pehlevi ziyaretinin üçüncü gününde Türkiye Büyük Millet Meclisinde hazır bulundu. Bu sırada Başbakan İsmet Paşa iki ülke ilişkileri hakkında uzun bir konuşma yaptı. Konuşmasında şunları söyledi:

Muhterem Efendiler; dost ve asil İran milletinin büyük hükümdarı Şahinşah Hazretleri birkaç günden beri memleketimizi misafirlikleriyle şerefletirmişlerdir...

Gazi Mustafa Kemal Hazretleri Yeni Türkiye Devleti için olduğu gibi Şehinşah Hazretleri de yeni İran Devleti'nin istiklal aşkını, asıl hislerini, çalışkanlığını temsil eden yüksek bir şahsiyettir. Halkımız her tarafta Şehinşah Hazretlerine taşkın muhabbetlerini gösterirken, İran milletine karşı muhabbetlerini ve ona olan itimadını göstermiş olduğu kanaatindedir.

Arkadaşlar, komşu ve kardeş iki milletin kudretli ve büyük reisleri zamanında İran- Türk münasebeti yerleşmiş buhranları izale ederek yeni bir devreye girmiştir. Menfaatleri ve hisleri yekdiğerine bu kadar yakın olan iki millet asırlardan beri, türlü anlaşmazlıktan ve türlü nifak ve fesattan yekdiğerinden uzak kalmışlardı. İran'la bir hudut meselesi vardır ki kaç senelik bir mesele olduğunu şimdi size rakamla söylemek müşküldür... Bu müşküle nisbetle az bir zamanda ve daha ihtilaflı birçok müşkülat zuhur etmişken iki milletin tabii menfaat ve hislerini idrakteki isabetlerinden ve asıl müessir olarak iki milletin başında bulunan büyük reislerin istikbali gören büyük millet menfaatlerini gören irade ve dirayet ile halledilmiş bulunuyor.

...

Arkadaşlar, şahıslar gibi milletler arasında da her türlü siyasetin kuvvetli müessiri, samimi emniyet hissi ve yekdiğerine karşı saygı, takdir hissidir... Bizim kanaat imanımız odur ki; İran ve Türk milletlerinin yekdiğerlerinin menfaatlerini birbirlerinin saadet ve kudretinde aramak kanaatini bugünkü nesil ile gelecek nesillere itikat halinde telkin etmeğe muvaffak olursak memleketimiz için saadet devri başlayacak demektir.

²⁶⁰Cumhuriyet Gazetesi, 17 Haziran 1934, 1-4; Fransızca metin, Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, c. II, s.511.

²⁶¹Cumhuriyet Gazetesi, 18 Haziran 1934, 1-5.

İran ve Türkiye'nin iktisadi münasebetleri dahi her iki memleket için çok menfaat getirecek bir faaliyet sahasıdır. İktisadi noktai nazardan yekdiğerimize yakın ve birçok coğrafi ve tabii sebeplerle bağlı bulunuyoruz. İtimadımız kuvvetlidir ki bu yeni hava ve yeni devrin inkişafı esnasında, iktisaden dahi, her iki memleket çok müstefit olacaktır...

Bundan başka görüyoruz ki fikir sahasında ve ülkü yolunda da memleketlerimizin hayat ve temayülleri arasında yakınlık ve çok benzerlik vardır. Arkadaşlar; bütün bu münasebetlerin beynelmilel âlemde en ciddi bir takdirde mazhar olması hakkımızdır. Çünkü bütün bunlar, insanlığın asıl hislerine, asıl fikirlerine istinaf ettiği gibi yalnız sulh içinde milletlerimizin inkişafına hizmet etmek gayesini takip etmektedir.

Yeni İran'la yeni Türkiye'nin münasebetleri sulh noktai nazarından bizim memleketlerimiz için olduğu kadar komşularımız ve daha uzak komşularımız için de nimet sayılmalıdır. Bu tarihi hükümlerin tesiri İran'la Türkiye arasında şahsi kanaatlerimizce ve sizin veçhelerinizle sevk ettiğimiz siyasetin manası olarak sizin kanaatlerinizce, İran ve Türkiye münasebetinde yeni bir bahtiyarlık devri başlangıcı telakki olunabilir. Bu yol çok feyizli bir yoldur. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bu kadar büyük eserleri tahakkuk ettirmesinden ve bu kadar büyük bir şahsiyeti sinesinde muhabbetle derağuş etmesi bahtiyarlığına nail olmasından dolayı, gelecek nesiller sizi tebrik edecektir.²⁶²

Başbakan İsmet Paşa'nın konuşmasından hemen sonra Tekirdağ milletvekili Cemil (Uybadın) Bey ve Beyazıt milletvekili Halit (Bayrak) Bey tarafından TBMM Başkanlığı'na bir önerge verildi. İran Meclisi'ne Rıza Şah'ın Türkiye'ye ziyareti dolayısıyla TBMM'nin duyduğu sevincin bildirilmesi ve mutluluk dileklerinin iletilmesini içeren önerge, Milletvekilleri tarafından oybirliğiyle kabul edildi. Önergenin oylanmasından sonra, bir süre Meclis'teki soyadı yasa tasarısına ilişkin görüşmeleri izleyen Şah, daha sonra alkışlar arasında Genel Kurul'u selamlayarak Meclis'ten ayrıldı.²⁶³

Daha sonra Meclis Reisinin evinde hususi öğle yemeği ve Genel Kurmay Başkanı'nın orduevindeki çay ziyafetinin ardından akşam Şah, İran büyükelçiliğinde Gazi onuruna bir akşam ziyafeti tertip etti.²⁶⁴

19 Haziran'da Şah, Mili Eğitim Bakanı Hikmet (Bayur) eşliğinde İsmet Paşa Kız Enstitüsüne giderek açılan sergiyi izledi. Daha sonra Tahran Büyükelçisi eşliğinde yaklaşık yarım saat Ticaret Lisesindeki resim sergisini gezdi. Gazi Mustafa Kemal ve Şah Pehlevi aynı gün Halkevinde, Özsoy Operası'nı izledikten sonra Dışişleri Bakanlığı binasında Gazi Mustafa Kemal, Şah Pehlevi, Başvekil İsmet Paşa

²⁶²TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, Cilt 23, İctima 70, ss. 220-222.

²⁶³Cumhuriyet Gazetesi, 19 Haziran 1934, s. 1-5.

²⁶⁴Gerede, "Siyasi Hatıralarım I, İran (Ağustos 1930-Haziran 1934)", s.287; Cumhuriyet Gazetesi, 19 Haziran 1934, s. 5.

ve Dışışleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey ile yaklaşık üç saat süren görüşmede iki ülke ve uluslararası ilişkiler konusunda görüş alış verişinde bulundular.²⁶⁵

Şah, 20 Haziran akşamına kadar Ankara'da kaldı. Yukarıda zikredilen yerlerden başka Numune Hastanesi, Çubuk Barajı, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Gazi Terbiye Enstitüsü, Hıfzıssıha Enstitüsü ve Himaye-i Etfal Cemiyetiyle çeşitli askeri fabrikalar Şahın Ankara'da bulunduğu sırada ziyaret ettiği temel yerler oldu.²⁶⁶ Şah, aynı günün akşamı saat 22'de, yanlarında Gazi Mustafa Kemal, Başbakan İsmet Paşa, Dışışleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey, olduğu halde, İzmir'e gitmek üzere Ankara'dan, yapılan uğurlama töreninin ardından ayrıldı.²⁶⁷

Aslında programda İstanbul'a gidiş vardı. Fakat Gazi, İstanbul yolunu değiştirerek Şaha Türkiye'nin en mamur kısmı ile askeri bakımdan en mühim Çanakkale mıntikasını göstermek istemişti.²⁶⁸

Gazi ve Şah 21 Haziran sabahı Batı Anadolu gezisinin ilk durağı olan Eskişehir'e vardı. İki lider Eskişehir askeri hava alanına geçerek burada hava kıtalarını teftiş ettikten sonra, askeri manevralar ve akrobasi hareketleri sergileyen uçakların gösterilerini izledi. Daha sonra bombardıman uçaklarının alay uçuşları ve müteakiben Şaha armağan edilecek uçağın yaptığı gösteri uçuşu icra edildi. Gösterilerin ardından karargâhı gezen Gazi ve Şah doğruca istasyona dönerek Eskişehir'den ayrıldılar.²⁶⁹

Öğleden sonra büyük milli zaferin ismini tarihe altın kalemle yazdığı Afyonkarahisar'da kolordu karargâhını, dekovil fabrikası ve şimendifer taburunu, 22 Haziran'da Manisa'da sabahleyin piyade ve topçu alaylarını teftiş ve yeni inşa edilmiş hastaneyi ziyaretle İzmir'e hareket edildi.²⁷⁰

İzmir'de askeri ve sivil erkân ve halk tarafından büyük sevgi gösterileriyle karşılanan Rıza Şah ve Gazi Mustafa Kemal, bu karşılama törenlerinden sonra kendilerine ayrılan Gazi Konağı'na geçtiler. Burada bir süre dinlenen iki lider,

²⁶⁵ Cumhuriyet Gazetesi, 20 Haziran 1934, s. 5.

²⁶⁶ Akgül, "Atatürk Dönemi Türkiye İran İlişkileri ve Rıza Han'ın Atatürk'ü Ziyareti", c. II, ss. 1715-1716.

²⁶⁷ Cumhuriyet Gazetesi, 21 Haziran 1934, s. 4.

²⁶⁸ Gere, "Siyasi Hatıralarım I, İran (Ağustos 1930-Haziran 1934), s.287.

²⁶⁹ Cumhuriyet Gazetesi, 22 Haziran 1934, ss. 1-5.

²⁷⁰ Gere, "Siyasi Hatıralarım I, İran (Ağustos 1930-Haziran 1934)", s.287; Cumhuriyet Gazetesi, 22 Haziran 1934, s. 5; Cumhuriyet Gazetesi, 23 Haziran 1934, ss. 1-4.

öğleden sonra Hava Kuvvetleri Karargâhına giderek, yapılan uçuşları izlediler ve daha sonra Öğretmen Okulu’nu, Halkevi’ni ve Milli Kütüphaneyi gezdiler.²⁷¹

23 Haziran’da “Gazi İzmir” de kıtaların uçakların teftişi yapıldı. Burada Şaha bölünmüş düşmana karşı yayılan bir kıtanın manevrası gösterilmiş, harekâtın tam ortasında Gazi’nin talimatıyla aslında düşmanın asıl kuvvetlerinin kıtanın sağ tarafında bulunduğu varsayımı üzerine yeni vaziyete göre tertip almaları istenmiştir. Harekâta görev alan kıtanın bu talimatı ve senaryoyu başarıyla uygulaması herkeste büyük hayranlık uyandırmıştır.²⁷² Manevranın sona ermesinin ardından İzmir Şehir Gazinosu’ndan verilen ziyafete katılan iki lider, gece yarısı İzmir halkı, mülki ve askeri erkânınyoğun sevgi gösterileriyle uğurlanmıştır.²⁷³

Tren Soma üzerinden Balıkesir istikametine ilerleyecekti. Açık alanda konuşlanmış bir kıtayı denetlemek üzere Soma yakınlarında mola verildi. Burada denetleme sonrası kıtaya muharebe tatbikatı yaptırıldı. Tatbikatın ardından geçit törenini izleyen Gazi ve Şah, trenle Balıkesir’e doğru yola çıktı.²⁷⁴ Balıkesir’de de askeri ve sivil ileri gelenler ve halktan çok sayıda kişi tarafından karşılanan iki lider, karşılama töreninden sonra askeri kıtaları denetledi. Daha sonra otomobillerle Vali Konağına giden iki lider, burada balkondan, izcilerle öğrencilerin geçit törenini izledi. Geçit töreninin ardından bir süre dinlenildi ve Necatibey Öğretmen Okulu ziyaret edildikten sonra geceyi geçirmek için Vali Konağına dönüldü. 25 Haziran sabahıysa otomobillerle Çanakkale’ye doğru hareket edildi. Çanakkale’de top atışları ile karşılandıktan sonra Çanakkale Savaşları’nın geçtiği bölgeye giderek incelemelerde bulunmuşlardır. Aynı gün akşam saat 19.15’te Adatepe ve Kocatepe torpidolarının eşlik ettiği Gülcemal Vapuru ile Çanakkale’den ayrılarak İstanbul’a hareket ettiler.²⁷⁵

3.3.2.3.2 İstanbul Gezisi ve Ayrılış

İstanbul günlerce süren hazırlıktan sonra nihayet misafirlerine kavuşacaktı. 26 Haziran günü, İran ve Türkiye bayraklarıyla süslenen İstanbul şehrinde büyük bir hareketlilik vardı. Saat 9.30’da Ada açıklarında ilk defa görülen Gülcemal

²⁷¹Cumhuriyet Gazetesi, 23 Haziran 1934, ss. 1-4.

²⁷²Gerede, “*Siyasi Hatıralarım I, İran (Ağustos 1930-Haziran 1934)*”, ss.287-288.

²⁷³Cumhuriyet Gazetesi, 24 Haziran 1934, ss. 1-4.

²⁷⁴Cumhuriyet Gazetesi, 26 Haziran 1934, s. 6.

²⁷⁵Cumhuriyet Gazetesi, 26 Haziran 1934, s. 6.

vapurunun Dolmabahçe önlerinden geçişi sırasında, Dolmabahçe açıklarında bulunan Yavuz Zırhlısından top atışları yapılmış, Yavuz Zırhlısının güvertesinden Türk ve İran ulusal marşları çalınmıştı. Gezinti sonrasında Gülcemal Vapuru yeniden Kızkulesi açıklarına vardığında saat öğleden sonra 3'tü. Bu sırada bütün vapurlar geniş daireler çizerek taşıdıkları halkın, misafirlere karşı sevgi ve saygılarını gösterebilmelerini mümkün kılmak için Gülcemal'in etrafında dolaşıyorlardı. Halkın sevgi gösterileri devam ederken, saat 15'de Gülcemal'e Kınalıada Vapuru yaklaştı ve misafirler Sarayburnu'na gitmek üzere bu vapura geçtiler. Öğleden sonra saat 15.30 civarı Sarayburnu'nda törenlerle karşılanan Şah ve Gazi, askeri ve mülki erkânın ve halkın coşku dolu, yoğun sevgi gösterileri eşliğinde Dolmabahçe Sarayına hareket ettiler. Şah Dolmabahçe Sarayında misafir edilirken Gazi, Beylerbeyi Sarayında istirahat çekildi.²⁷⁶

Şah ertesi gün sabah erkenden Heybeli Ada'daki Deniz Lisesi'ni ziyarette gitti. Sakarya motoru 10.15'te ada iskelesine yanaştı ve ada halkı tarafından büyük bir coşkuyla karşılandı. Bu karşılamadan sonra Deniz Lisesi'ne geçen Şah, okulda incelemelerde bulundu. Şah, okuldaki incelemeleri bitirdikten sonra Sakarya motoruna binerek incelemelerde bulunmak üzere ada açıklarındaki İnönü Denizaltısına gitti. Denizaltının manevralarını izleyen Şah, daha sonra Dolmabahçe Sarayına döndü. Akşam 17.30'da daha önceden Dolmabahçe Sarayına gelen Gazi ile birlikte Harp Akademisi'ne ziyarette bulundular.²⁷⁷ İki liderin o gün ki programı "Sultan Hamid'in küçük tiyatrosunda izledikleri milli mücadeleye ait sinema"²⁷⁸ ile son buldu.

Şah, 28 Haziran'da müze ve tarihi camileri gezmekle işe başladı. Topkapı Sarayı Müzesi, Askeri Müze, Ayasofya ve Sultan Ahmet Camii gezdiği yerler arasındaydı. Daha sonra İran Konsolosluğunu ziyaret eden Şah, orada Türkiye'deki İranlılara hitaben bir konuşma yaptı. Aynı gün öğleden sonra ise Gazi ile birlikte bazı ziyaretlerde bulunduktan sonra istirahat çekildi.²⁷⁹ 29 ve 30 Haziran tarihlerinde Gazi ile birlikte İstanbul'un önemli yerlerini gezen Şah, vaktinin bir kısmını uzun süredir muzdarip olduğu dişlerinin tedavisine ayırmıştır. Bu işle alakalı olarak Gazi, kendi özel doktorlarını görevlendirmiştir. 30 Haziran gecesi Şah'ın onuruna İstanbul

²⁷⁶Cumhuriyet Gazetesi, 27 Haziran 1934, s. 1.

²⁷⁷Cumhuriyet Gazetesi, 28 Haziran 1934, ss. 1-5.

²⁷⁸Gerede, "Siyasi Hatıralarım I, İran (Ağustos 1930-Haziran 1934)", 289.

²⁷⁹Cumhuriyet Gazetesi, 29 Haziran 1934, ss. 1-6.

Belediye'si tarafından Boğazda bir fener alayı tertip edildi. Bu fener alayına 20.000'den fazla insan katıldı.²⁸⁰

1 Temmuz günü Şah ve Gazi birlikte İstanbul Üniversitesi ve Maltepe Atış Okulu'nu ziyaret ettiler. 2 Temmuz Şahın İstanbul'dan ayrılacağı tarihi. Aynı karşılama töreninde olduğu gibi uğurlama töreni de olağanüstü bir coşkuyla icra edildi. Gazi'nin de hazır bulunduğu törende İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Muhittin (Üstündağ) Bey Şaha İstanbul halkının yüksek saygılarını arz etti. Şahta Muhittin Bey'e İstanbul halkına iletmek üzere bir beyanat verdi. Aynı gün içinde Şah'a, Türkiye'ye ziyareti hatırasına heykeltıraş Zeynel Bey tarafından tasarlanan ve Darphane tarafından basılan altın madalya taktim edilmişti. Ayrıca, Zeynel Bey tarafından tasarlanan aynı şekildeki 50 gümüş ve 100 bronz madalya da gezinin hatırasına Şah'ın beraberindekilere verilmişti. Bunun yanısıra, Matbuat Umum Müdürlüğü, Şah'ın Türkiye'de bulunduğu süre boyunca Türk basınında çıkan geziyle ilgili yayınları, Anadolu Ajans'ı da geziyi içeren yayınları bir koleksiyon şeklinde hazırlayarak Şah'a taktim etmişti. Rıza Şah, Dışişleri Bakanı Teyfik Rüştü Bey, Yeni Tahran Büyükelçisi Enis (Akeygen) Bey, mihmandarları ve maiyetiyle birlikte, saat 16.30'da Ege Vapuruyla Trabzon'a doğru hareket etti.²⁸¹

6 Temmuz'da Gürbulak sınır kapısına ulaşan Şah Rıza Pehlevi Türkiye topraklarını terk ederken Yalova'da bulunan Gazi'ye şu telgrafi göndermiştir:

Yalova'da Muazam Türkiye Cumhuriyeti Reisi muhteremi Azemetlu Gazi Mustafa Kemal Hazretleri'ne,

*Bu mevkide Türkiye'ye veda ediyorum. Fırsatı ganimet bildim. O büyük biraderimin muhabbet ve samimi ihsasatı benim kalbimde unutulmayacak hatıralar icad edecektir. Bir defa daha teşekkürlerimi arz ile nihayetsiz hürmetlerimi takdim ediyorum. Oradaki misarefetim esnasında İran ve Türkiye milletlerinin kalp ve ruh birliğini gözümle gördüm. Zaman bu rabitaların mesut neticesini gösterecektir. Büyük Kardeşime selamet ve uzun ömürler ve Türk Milletine saadetler dilerim.*²⁸²

Gazi'nin cevabi telgrafi şu şekildedir:

Büyük İran Devletinin Muhterem ve Büyük Şehinşahı Alâ Hazreti Hümayun Rıza Şah Pehlevi Hazretlerine,

Zatı Şehinşahileri ile birlikte geçirdiğim günler ve kudret ve faziletinize bir kere daha şahid olduğum muhavereler hatırımda silinmez surette

²⁸⁰Cumhuriyet Gazetesi, 29 Haziran 1934, ss. 1-6; Cumhuriyet Gazetesi, 30 Haziran 1934, ss. 1-6; Cumhuriyet Gazetesi, 1 Temmuz 1934, ss. 1-5.

²⁸¹Cumhuriyet Gazetesi, 2 Temmuz 1934, s. 1-5; Cumhuriyet Gazetesi, 3 Temmuz 1934, ss. 1-5.

²⁸²Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, c. II, s.524.

*menkuşkalacaktır. Milletlerimizin birbirine karşı pek tabi olan kuvvetli rabitaları ziyareti şehinşahilerile tebarz etiş ve büsbütün kökleşmiştir. Bu kardeşlik hissiyatını Türk milleti namına arzederken kardeş Milletin büyük Hükümdarı büyük Dostum ve kardeşime selametler, uzun ve mesut ömürler ve İran milletine mütemadi refah ve saadetler dilerim.*²⁸³

Şah Rıza Pehlevi'nin Türkiye seyahati beklenenin aksine oldukça uzun sürmüştür. Yaklaşık bir ay boyunca Türkiye'nin önemli bölgelerinde gerçekleştirdiği ziyaretler ve bu ziyaretler sırasında gördüğü içten dostluk ve samimiyet ziyaretinin uzamasındaki en büyük sebeptir. Şah ziyaretiyle, Türkiye'de ki değişim ve reformları bizzat müşahade etme imkânına kavuşmuştur.

Şahın gezisi sırasında Tahran büyükelçisi Hüsrev Bey'in istifa ettirilerek yerine Atina büyükelçisi Enis Bey'in atanması oldukça ilginçtir. Bu kararın arkasında yatan neden Şahın ziyareti esnasında Hüsrev Bey'i Atatürk'e şikâyet etmesidir. Zira sert mizacı ve asker kişiliği ile Hüsrev Bey, Tahran büyükelçiliğinin ilk dönemlerindeki sıkıntılı ilişkiler, özellikle de sınır sorunlarının çözümü için ideal bir büyükelçi olmasına karşın; sınır sorunları çözüldükten sonra vatandaş işleri ile ilgili konularda bu sert ve kararlı tutumunu değiştirmemesi Şahın gözünden kaçmamış, ayrıca duayenlik vazifesini icra ederken çoğunlukla Batılı devletlerin lehine karar vermesi İran tarafında hoşnutsuzluk yaratmıştı. Şahın ziyaret esnasında tüm bunları dile getirmesisebebiyle Hüsrev Bey Tahran büyükelçiliğinden istifa ettirilerek yerine Enis Bey görevlendirilmiştir.²⁸⁴ Bu durumu Hüsrev Bey anılarında şu şekilde aktarmaktadır:

Esasen iklim ile imtizaç edemeyen çocuklarımın tahsil vaziyetleri, refikamın ciddi sıhhi durumu Tahran'dan esasen ayrılmamızı tamamen mecburi hale getirdiğinden Şahın dönüş seyahatine şahsen refakat son vazifemi de yaptıktan sonra muhtaç olduğumuz tedavi ve tebdilhavayı yapmak üzere biran evvel memlekete dönmeye karar vermiştim. Tam bu ikinci yolculuğa hazırlanırken Tokatlıyan'da oturan Hariciye Vekili çağırmıştı. Seyahate ait görüşüleceğini tahminle sabah erkenden otele gittim (28 Haziran 1934). Teyfik Rüştü Bey'in ilk sözü 'Gazi Hazretleri Tahran'dan istifa etmenizi emir buyurdular' oldu. Hariciye Vekili'nin ağzından bu mucip esbabsız, manasız tebliği işitince sebebini sordum. İzahat alamadığımdan kendisine: "Bu kararın siyasi bir hata olduğunu hürmetle tasrih ederek aynı otelde kalmakta olan Başvekil ile görüşmeden hiçbir karar alamayacağımı" söyledim ve derhal İsmet Paşa'nın dairesine indim... İsmet Paşa da hiçbir sebep söylemedi. Yalnız Gazi'ye karşı itiraz asla caiz olmadığını, istifamı vermemi tavsiye etti. Şaha refakat vazifemi yapmadan sırf aile mazeretimi ileri sürerek İstanbul'da kalmaklığımın çirkinliğine, usulsüzlüğüne işaretle bu tarzda istifanın hem siyasi teamüle, hem de diplomatlığın istilzam eylediği dürüstlüğe uymayacağını söyledim... Cevapları, 'Aman kardeşim itiraz etme, Gazi'nin hali malum. İstifa

²⁸³Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, c. II, s.524.

²⁸⁴Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1996, ss 349-356.

*et' (diyerek) körü körüne itaat tavsiyesinden ibaret olmuştu... İstifamı hazırladım. Resmen harekete geçmeden bir kere de Reisicumhurumuzun yüksek mütalaaalarına arz etmek üzere ertesi sabah erkenden Beylerbeyi Sarayındaki Gazi Hazretlerini ziyarete gittim.*²⁸⁵

Şahın ziyaretteki esas gayesi Türkiye ile her alanda yakınlaşmak ve İngiltere ve Rusya'nın karşılıklı baskılarını dengelemektir. Şahın beklentileri ekonomik anlamda Azerbaycan [bölge] ekonomisini Rusya'ya bağımlılıktan kurtarmak için Tebriz-Trabzon yolunun geliştirilmesi; siyasi anlamda Irak'la aralarındaki sınır problemlerinin çözümünde Türkiye tarafında destek sağlanması ve askeri anlamda Türkiye ile bir ittifak kurulmasıydı.²⁸⁶ Şah'ın beklentilerini tamamen karşılayamamış olsa da, oldukça başarılı bir ziyaret gerçekleştirildi. Sadece Türkiye ve İran basınında değil Avrupa basınında da büyük ilgi gören ziyaret sonrası iki ülke arasındaki ilişkiler oldukça önemli bir ivme kazanmıştır.

Ziyaret sonrası önemli kazanımlara örnek olarak, İran'ın Türkiye lehine Milletler Cemiyeti Konseyi geçici üyeliğine adaylıktan çekilerek Türkiye için çaba sarf etmesi ve İran-Afganistan sınır sorununun çözümü işini Türkiye'nin hakemliğine bırakmasıdır. Türk hükümeti tarafından 1934 yılı sonbaharında atanan Fahrettin Paşa, iki ülkenin sınır komisyonuna başkanlık yaparak bu sorunu dört aylık bir çalışma sonucunda Kasım 1935'te çözüme bağlamıştır. Bu durum uluslararası arenada Türkiye'nin prestijini önemli ölçüde artırmıştır.²⁸⁷ Ziyaret sonrasında da iki ülke arasında karşılıklı görüşmeler devam etmiş, bazı antlaşmalar imzalanmıştır. Ziyaret sonrası en önemli gelişme 1937 yılında diğer bölge ülkelerinden Afganistan ve Irak'ın da dâhil olduğu Sadabad Paketi'nin kurulması olacaktır.

3.3.3 Sadabad Paketi

3.3.3.1 Sadabad Paketine Giden Yol

Türkiye İran ilişkilerinin kazandığı yeni ivme Türkiye'yi Ortadoğu'daki diğer devletlerle yakın bir ilişki içine girmeye teşvik etmiştir. Özellikle İran'ın komşusu durumunda bulunan ve İran'la sınır sorunları yaşayan Türkiye, Irak ve Afganistan,

²⁸⁵Hüsrev Gerece, “Siyasi Hatıralarım I, İran (Ağustos 1930-Haziran 1934)”, ss. 290-291.

²⁸⁶Gökhan Çetinsaya, “Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri, 1926-1938”, s.169.

²⁸⁷Gökhan Çetinsaya, “Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri, 1926-1938”, ss. 169-170.

yakın tarihi ve kültürel ilişkilere sahip, bölgelerinde istikrar ve barışın egemen olmasını isteyen görece yeni bağımsızlığını kazanmış devletlerdi.²⁸⁸

23 Ocak 1932 tarihinde, seneler süren yoğun diplomatik mesai sonucu varılan anlaşmayla Türkiye-İran arasındaki sınır sorunu kalıcı bir biçimde çözülmüştü. Afganistan-İran arasındaki sınır sorunu ise Şah Rıza Pehlevi'nin Türkiye ziyaretinden sonra her iki ülkenin Türkiye'nin hakemliğini kabul etmeleri ile birlikte 1934 yılı sonbaharında sınır sorununu çözmek üzere atanan Fahrettin Altay Paşanın her iki ülkenin ortak sınır komisyonuna başkanlık yaparak yürüttüğü çalışmalar sonucu 1935 yılı sonbaharında kalıcı olarak çözüldü. Bunu sonucunda Afganistan Dışişleri Bakanı Türkiye Dışişleri Bakanlığına göndermiş olduğu telgrafla yardımlarından dolayı teşekkür etmiştir.²⁸⁹ İran ve Irak devletleri arasındaki sorunun temelinde ise İran-Irak sınırındaki Şattülarap suyu bulunmaktaydı. 15 Ocak 1933'te iki ülke arasında "sınır güvenliği anlaşmasına" yönelik görüşmeler başladı.²⁹⁰

Burada sınır sorunlarının bertaraf edilmesi konusu oldukça önemli olmakla birlikte, bölge ülkelerinin büyük devletlerin bölgeye müdahalesine karşı yakın işbirliğini kendi çıkarları açısından zorunlu olarak görmeleri en önemli etkidir. Nitekim İtalya'nın Doğu Akdeniz'de ki yayılmacı siyaseti ve özellikle Habeşistan'ı işgali sonrası Milletler Cemiyeti'nin işlevsiz kalması bölge ülkelerini tedirgin ederek birbirlerine yaklaştırmıştır.

Irak Kralı Faysal ve Başbakan Nuri Sait Paşa 1931 yılında Türkiye'ye bir ziyarette bulundular. Bu ziyaret iki ülke arasında doğrudan görüşmelerin başlaması açısından oldukça önemlidir. Nitekim Irak, 1932 yılında İngiltere'den bağımsızlığını kazanacaktır. Irak devleti bağımsızlığını kazandıktan sonra 1933 yılında Türkiye-İran-Irak arasında bir saldırmazlık antlaşması imzalanması önerisi getirdi. Bu öneriyi Türkiye, bu antlaşmada İngiltere ve SSCB'nin de bulunması gerektiğini söyleyerek cevapladı.²⁹¹ Müzakereler sonucu İngiltere Milletler Cemiyeti modeli çerçevesinde kendini konumlandığından dolayı bu tür bir antlaşmaya taraf olmak istemedi. Fakat bölgesel barış ve istikrar İngiltere'nin bölgesel çıkarları açısından önemliydi. Bu nedenle antlaşmaya karşı çıkmamış hatta İran'la aralarında sorun teşkil eden iki

²⁸⁸ Afganistan-1919, Türkiye ve İran-1923, Irak-1932.

²⁸⁹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10/285-734-6.

²⁹⁰ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10/261-759-19.

²⁹¹ Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, "Sadabad Paketi", c. I, s. 367.

adanın egemenliğini 1935 yılında bu ülkeye devrederek antlaşmayı dolaylı olarak desteklemiştir.²⁹² SSCB'nin tek başına antlaşmada yer almasına sıcak bakmayan üç devlet SSCB'nin antlaşmada yer almasına yönelik önerilerini geri çektiler. SSCB bu durumu olumlu karşılamakla birlikte antlaşmada Afganistan'ın da yer almasını önerdi.²⁹³

3.3.3.2 Antlaşmanın İmzalanması

Antlaşma metni Türkiye-İran-İrak arasında 2 Ekim 1935 tarihinde Cenevre'de parafe edildi.²⁹⁴ Ancak Sovyetlerin önerdiği Afganistan'ın ve Irak'ın önerdiği Suudi Arabistan'ın pakta alınıp alınmaması üzerindeki tartışmalar ve Şattülarap sınırı konusunda İran-İrak görüşmeleri antlaşmanın imzalanmasını iki sene geciktirmişti. Sonunda Afganistan'ın antlaşmaya taraf olması kabul edildi, Milleler Cemiyeti üyesi olmayan Suudi Arabistan'ın ise pakta üyeliği üzerinde durulmadı.²⁹⁵ İran-İrak arasındaki Şattülarap su yolu temelli sınır uyuşmazlığı ise, Türk dışişleri bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın çabalarıyla, iki ülke arasında 4 Temmuz 1937'de imzalanan antlaşma ile ortadan kaldırılmıştır.²⁹⁶ Antlaşmanın önünde bir engel kalmayınca, 8 Temmuz günü Tahran'da Türkiye, İran, Irak ve Afganistan'ın Dışişleri Bakanlarının katılımıyla, "Türkiye, Afganistan, Irak ve İran Arasında Saldırmazlık Andlaşması" imzalandı. Rıza Şah'ın 'Sadabad' adlı yazlık sarayında imzalandığı için, 'Sadabad Paktı' olarak da anılmaktadır.

Antlaşmanın maddeleri şu şekildedir:²⁹⁷

Madde 1: Bağlılık yüksek taraflar, birbirlerinin içişlerine karışmaktan kesinlikle kaçınma siyaseti izlemeyi yükümlenirler.

Madde 2: Bağlılık yüksek taraflar, ortak sınırların dokunulmazlığına saygılı olmayı yükümlenirler.

Madde 3: Bağlılık yüksek taraflar, ortak çıkarlarını ilgilendiren uluslararası nitelikteki her türlü uyuşmazlıkta birbirleri ile danışmalarda bulunmak konusunda anlaşmışlardır.

²⁹²Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10/261-760-3.

²⁹³Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, "Sadabad Paktı" c. I, s. 367.

²⁹⁴Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10/261-760-10.

²⁹⁵Soysal, *Türkiye'nin Siyasi Andlaşmaları*, c. I, s. 590.

²⁹⁶Soysal, "1937 Sadabad Paktı", *Çağdaş Türk Diplomasisi, 200 Yıllık Süreç*, Ankara: 1997, ss. 330-331.

²⁹⁷Soysal, *Türkiye'nin Siyasi Andlaşmaları*, c. I, ss. 292-295.

Madde 4: Bağıtlı yüksek taraflardan her biri, hiçbir durumda, gerek yalnız olarak, gerek bir ya da birkaç devletle birlikte, içlerinden herhangi birine karşı hiçbir saldırı eylemine başvurmamayı yükümlenir.

Madde 5: Bağıtlı yüksek taraflar biri bu antlaşmanın 4. maddesinin ihlal edildiğine veya ihlal edilmek üzere olduğuna kani olduğu takdirde, meseleyi derhal Milletler Cemiyeti konseyine sunulacaktır. Bu hüküm, söz konusu yüksek tarafın o koşullarda gerekli göreceği tüm önlemleri almak hakkını zedelemez.

Madde 6: Bağıtlı yüksek taraflardan her biri, diğer bir üçüncü devlete saldırırsa, öteki Bağıtlı Yüksek taraf, bir ön bildiride bulunmaksızın, iş bu antlaşmaya, saldırıcıyla ilgili olarak son verebilecektir.

Madde 7: Bağıtlı yüksek taraflardan her biri, kendi sınırları içinde öteki bağıtlı tarafların kurumlarını yıkmak, düzen ve güvenliğini sarsmak ya da hükümet rejimini bozmak amacıyla silahlı çeteler, birlikler ya da örgütlerin kurulmasını ve eyleme geçmelerini engellemeyi yükümlenir.

Madde 8: Bağıtlı yüksek taraflar, kendi aralarında çıkabilecek, nitelik ve kaynağı ne olursa olsun, tüm uyuşmazlıkların, çözülmesi olanağının ancak barışçı yollardan aranması gerektiğini 27 Ağustos 1928 tarihli Savaşın vazgeçilmesi antlaşmasıyla zaten kabul etmiş olduklarından, o hükmü doğrulayarak, bu konuda kendi aralarında ortaya konulmuş ya da konulacak yöntemlere başvuracaklarını açıklarlar.

Madde 9: Bu antlaşmanın hiçbir maddesi, Milletler Cemiyeti Yasası uyarınca, Bağıtlı yüksek taraflardan her birisince üstlenilen yükümleri, her ne konuda olursa olsun kısıtlar nitelikte sayılamaz.

Madde 10: (Yürütme maddesidir).

Saadâbad Paktının imzalanmasının ardından imzacı devletlerin dışişleri bakanları, paktı imzalayan devletlerin ortak çıkarları üzerinde görüşmek ve uyumlu kararlar almak amacıyla, dışişleri bakanlarından oluşan bir konseyin kurulduğunu, bu konseyin her yıl Cenevre veya konseyin belirleyeceği başka bir yerde toplanacağını ifade etmişlerdir. Kurulan konsey ilk toplantısını İran dışişleri Bakanı Samiy başkanlığında yapmış; Eylül ayında Türkiye'den boşalacak Milletler Cemiyeti Konseyi üyeliğine İran'ın aday gösterilmesini ve daha sonra onun süresi dolunca da alfabe sırasıyla diğer üyelere geçmesine çalışılmasını, Milletler Cemiyeti Konseyinde

Türkiye'ye yarı sürekli üyelik sağlanmaya çalışılmasını ve Saadâbad Paktı ile ilgili Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliğine bilgi verilmesini kararlaştırmıştır.²⁹⁸

Ortadoğu bölgesinde geniş bir coğrafyayı temsil eden bu dört devletin bir araya gelmesiyle kurulan Sadabad Paktı bölge barışı açısından oldukça önemli bir antlaşma olmasının yanı sıra, İkinci Dünya Savaşı öncesinde bu ülkelerin sınırlarını güvence altına alan anti-revizyonist niteliği ile dikkat çekmektedir. Sadabad Paktı İkinci Dünya Savaşında İran'ın Rusya ve İngiltere tarafından işgal edilmesi ile fiilen sona ermiştir.²⁹⁹

3.3.4 Sadabad Paktı Sonrası İlişkiler: Atatürk'ün Vefatı

Sadabad Paktı sonrası Türkiye-İran arasındaki müspet ilişkiler devam etmiştir. Kısa bir süre sonra 10 Kasım 1938 tarihinde Atatürk'ün ölümü İran'da büyük üzüntü yaratmıştır. Atatürk'ün vefatı haberini seyahatte bulunduğu sırada alan Şah Rıza Pehlevi çok üzülmüş ve ağlamaklı bir sesle Hariciye Nazırına derhal Türkiye'nin Tahran Büyükelçiliğine giderek taziyelerini iletmesini emretmiştir. Bu elim haber üzerine İran'da bir ay resmi yas ilan edilmiş, Şah tarafından cenaze merasimi tamamlanana kadar İran'daki tüm askeri ve resmi kuruluşlar ile yabancı ülke temsilciliklerindeki bayrakların yarıya indirilmesi emrolunmuştur.³⁰⁰

Atatürk'ün cenaze merasimindede İran gereken hassasiyeti göstermiş, İran'ı temsilen Ankara Büyükelçisini memur ettikten başka İran ordusundan üç yüksek rütbeli asker ve Pehlevi Alayından bir binbaşı ve iki yüzbaşı nezaretinde 52 askerden oluşan askeri birlik de törene katılmak üzere görevlendirilmiştir. Ayrıca İran Meclisi'nde Atatürk'ün hatırasına binaen özel bir oturum tertip edilmiştir.³⁰¹

Şah Rıza Pehlevi Atatürk'ün ölümünden sonra yaklaşık üç yıl daha İran tahtında kaldı. Bu sırada devam eden İkinci Dünya Savaşı dolayısıyla İngiltere ve ABD, Sovyetler Birliği'ne İran üzerinden yardım etmek istiyordu. Fakat İran, İngiltere ve Sovyetlerin baskılarına rağmen geçit vermek istemedi. Bunun üzerine İngiltere ve Rusya Ağustos 1941'de İran'ı işgal ederek Şah Rıza Pehlevi'yi tahtından indirip yerine oğlu Muhammed Rıza Pehlevi'yi geçirdiler. Tahran bölgesi tarafsız

²⁹⁸Soysal, "1937 Sadabad Paktı", *Çağdaş Türk Diplomasisi, 200 Yıllık Süreç*, Ankara: 1997, s. 334.

²⁹⁹A. Öner Pehlivanoglu, *Ortadoğu ve Türkiye*, Kastaş Yayınları, İstanbul:2004, s. 77.

³⁰⁰Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, c. II, s. 555.

³⁰¹Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, c. II, ss. 556-557.

olmak üzere ülkenin kuzeyi Sovyet, güneyi ise İngiliz nüfuz bölgesi olarak ayrıldı.³⁰²
Sürgüne gönderilen devrik Şah 1944 yılında vefat etti.

³⁰² Armaoğlu, *Siyasi Tarih (1789-1960)*, s. 700.

SONUÇ

İran dünyanın kadim medeniyetlerinden biri olarak tarihin ilk devrelerinden itibaren önemli bir medeniyet merkezi olmuştur. Tarihin değişik çağlarında bir çok kez farklı kavimlerin istilasına uğrayan İran, dokuzuncu yüzyıldan itibaren Türklerin egemenliği altına girmiş ve iki millet arasındaki kültürel etkileşimin boyutları derinleşmiştir.

İran'da Safevilerin kurulması ile aynı tarihlere rastlayan Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu'ya doğru genişlemesi süreci iki devleti karşı karşıya getirmiş, buna birde mezhep farklılığından doğan gerilimler eklenince yaklaşık 300 yıl sürecek olan savaşlar devri başlamıştır. Şeyh Safiyuddin Erdebili'nin kurduğu sıralarda Sünni İslami çizgide bulunan Safevi tarikatı, torunu Şah İsmail'le birlikte katı bir Şii anlayışa bürünmüş ve onun eliyle neredeyse tüm İran halkının mezhep olarak Şiiliğe evrilmesine neden olmuştur. Bu ise Sünni İslam dünyasının temsilcisi konumunda olan Osmanlı Devleti ile büyük çatışma ve gerilim alanlarının doğmasına yol açmıştır. İki ülke arasındaki sınırlarda sürekli savaş ve istikrarsızlığın hakim olduğu bu dönem, batılı büyük güçlerin bölgede nüfuzlarını artırmaları ve çok daha büyük tehditler yaratmaları neticesinde, daha barışçıl fakat karşılıklı güvensizlik temelinde devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında İran'ın özellikle Osmanlıya ait olan Irak bölgesinde Şii nüfuzunu artırmaya yönelik faaliyetleri Osmanlı Devleti tarafından kuşkuyla karşılanmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ise her iki devlet açısından yıkımı beraberinde getirmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Osmanlı Devleti yıkılmış yerine Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. İran'da ise savaşa girmemesine rağmen Kaçar Hanedanı sona ermiş Şah Rıza Pehlevi Tahta geçmiştir.

Şah ilan edilmeden önce Rıza Pehlevi Atatürk'ün de etkisiyle İran'da cumhuriyet idaresine geçmek istemiş fakat yoğun muhalefet nedeniyle buna cesaret edemeyerek, Şahlık sistemine devam etmiştir. Türkiye'de büyük önder Mustafa Kemal Atatürk liderliğinde girişilen reform hareketleri İran için örnek olmuş, benzeri uygulamalar Şah tarafından İran'da da tatbik edilmeye çalışılmıştır. Atatürk ve Şah Rıza Pehlevi döneminde, başlangıçta sınır sorunları ve Kürt Aşiretlerin yarattığı tehditler temelinde gerilimli seyreden Türkiye-İran ilişkileri, iki ülke arasında 23 Ocak 1932'de imzalanan sınır andlaşması ile sınır sorunlarının büyük ölçüde çözüme

kavuşturulması sonucu iyileşme dönemine girmiş, Şah Rıza Pehlevi'nin 1934 yılında Türkiye'yi ziyareti ile de zirveye ulaşmıştır.

Aynı tarihlerde Avrupa'da yükselen yayılmacı ve totaliter ideolojiler İtalya'da Faşizm, Almanya'da ise Nasyonel Sosyalizm olarak iktidara gelmişlerdir. İtalya ve Almanya'nın bölgeye yönelik yayılmacı tutum ve söylemleri ve yaklaşan İkinci Dünya Savaşı bölge ülkelerini bazı tedbirler almaya götürmüştür. 1934 yılında Balkan Devletleri arasında imza edilen Balkan Antantı'nı müteakip, Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında uzun müzakereler sonucunda 4 Temmuz 1937'de Sadabad Paktı'nın imzalanması bölge ülkelerinin ilişkilerinde kazandıkları ivme ve uluslararası işbirliği açısından oldukça dikkat çekicidir. Yapılan bu antlaşmayla bölge ülkeleri birbirlerine karşı hiçbir saldırı ve kışkırtma eylemine girişmeyeceklerini ve bölge barışının korunması için her türlü gayreti sarf edeceklerini taahhüt etmişlerdir.

Atatürk'ün 1938'de ki ölümü ve Şah Rıza Pehlevi'nin 1941 yılında Sovyet-İngiliz ortak işgali ile tahttan indirilmesi ile bölgede büyük çabalarla barış ve istikrarın hakim kılındığı bu dönem kapanacaktır.

Tezimizin konusu olan 1923-1938 Atatürk dönemi Türkiye-İran İlişkileri irdelenirken öncelikle daha önce yapılmış olan bilimsel çalışmalar incelenmiştir. Bu dönem ilişkilerinin daha iyi anlaşılabilmesi için tezimizin birinci bölümünde Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan tarihi süreç özet olarak aktarılmaya çalışılmıştır. Bu bölümde özellikle konuyla ilgili tetkik eserler ve Başbakanlık Osmanlı Arşivlerindeki döneme ilişkin belgeler ayrıntılı olarak incelenmiş ve mantık süzgecinden geçirilerek tezimizin bütünlüğüne katkı sağlayacak şekilde yararlanılmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde Birinci Dünya Savaşı'ndan Türkiye'de cumhuriyetin ilan edildiği 1923 yılına kadar olan, üçüncü bölümde ise 1923'den 1938 yılına kadar olan tarihi süreç dikkatle tetkik edilmiştir. Yine burada Cumhurbaşkanlığı Arşivi ve Başbakanlık Cumhuriyet Arşivindeki dönem ait belgeler incelenmiş, Cumhuriyet gazetesinin o dönemi içeren arşivinden ve döneme ilişkin yerli ve yabancı bir çok kaynakdan faydalanılmıştır.

Tezimizin bilimsel literatüre katkı sağlaması amacıyla oldukça dikkatli ve seçici davranılmış, gereksiz ifade ve bilgilerden kaçınılarak daha sade ve amaca uygun anlaşılabilir bir çalışma olmasına gayret edilmiştir. Tezimizi hazırlarken imkan

ve zaman yoksunluğu sebebiyle, diğer ülkelerin arşivlerinden faydalanamamamız çalışmamızı eleştirebileceğimiz bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamızın Türk tarih literatürü açısından faydalı olmasını temenni ederim.

KAYNAKÇA

BOA, *Hariciye İstanbul Murahhaslığı*, 20/125, 64/30, 131/88.

BOA, *Dahiliye Şifre Kalemi*, 46/303.49/51.

BOA, *Hariciye*

siyasi, 701/1, 2340/44, 2338/91, 2339/46, 2339/103, 2400/7, 2425/61, 2422/11, 2339/92.

BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzat*, 41/42, 285/14.

BOA, *Yıldız Umumi*, 79/36.

BOA, *Hariciye Hukuk Müşavirliği*, 9/33.

BOA, *Dahiliye Mektubi Kalemi*, 2877/33, 2913/9.

BCA, 30-10/168-171-2, 30-10/261-758-17, 30-10/69-457-19, 30-10/261-759-19, 30-10/261-760-3, 10, 30-10/285-734-6, 30-10/115-803-5.

CBA, 01010627-28-29-30-31, 01010628-4-8-9, 01008150-64-65-66, 01008150-83-84-85.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, Cilt 23 , İctima 70.

CUMHURİYET, 22 Şubat 1934, 27 Şubat 1934, 14 Haziran-3 Temmuz 1934.

AS, Efdal, “XVI. YY’dan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Türk-İran Sınır Sorunları ve Çözümü”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 46, (Güz 2010).

ATEŞ, Abdurrahman, “XVIII. yy’ın İkinci Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri (1774-1779)”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, X/3, 2008.

ÇETİNSAYA, Gökhan, “Milli Mücadele’den Cumhuriyet’e Türk-İran İlişkileri 1919-1925”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XIV/48, Kasım 2000.

_____, “Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri, 1926-1938”, *Avrasya Dosyası*, 5/3, 1999.

ERDAL, İbrahim, “Atatürk Dönemi (1923-1938) Türk-İran İlişkileri ve Sadabad Paktı”, *Karadeniz Araştırmaları*, 34, 2012.

ERİM, Nihat, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuzeydoğu ve Doğu Sınırları”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 9/1-2, 1952.

- KESKİN, Arif, “İran-Türkiye İlişkilerine Genel Bir Bakış”, 21. YÜZYIL, (Aralık 2009).
- KILIÇ, Remzi, “Osmanlı padişahı III. Murad ve Özbek hükümdarı II. Abdullah Han dönemi Osmanlı-Türkistan dayanışması”, *Bilig Dergisi*, 10, 1999.
- SARIKAYA, Mehmet Saffet, “Dini ve Siyasi Bakımdan Osmanlı-İran Münasebetleri”, *Türk Kültürü*, XXXI/363, (Temmuz 1993).
- SVANİDZE, Mikheil, “The Amasya Peace Treaty between the Ottoman Empire and Iran (June 1, 1555)”, *Bulletın Of The Georgian National Academy Of Sciences*, 3/1, 2009.
- TEKDEMİR, Aziz, “XIX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı-İran İhtilafları ve 1821-1823 Savaşı”, *Karadeniz*.
- ŞENER, Bülent, “Ağrı İsyanı (1926-1930) ve Türkiye-İran Krizi (1930):Türk Dış Politikası Tarihinde Bir Zorlayıcı Diplomasi Uygulaması”, *History studies*, 4/4, 2012.
- SARINAY, Yusuf, “Hoybun Cemiyeti ve Türkiye’ye karşı Faaliyetleri”, *Atatürk Araştırma merkezi Dergisi*, XIV/40, 1998.
- AKGÜL, L. Hilal, “Atatürk Dönemi Türkiye İran İlişkileri ve Rıza Han’ın Atatürk’ü Ziyareti”, *Altıncı Uluslararası Atatürk Kongresi*, 12-16 Kasım 2007 Ankara, 2 Cilt, s. 1706.
- DUMAN, Sabit, “İran Şahı’nın Türkiye Ziyareti ve Bölgeye Etkisi”, *Altıncı Uluslararası Atatürk Kongresi*, 12-16 Kasım 2007 Ankara, c. II.
- CİN, Barış, “Türkiye-İran İlişkileri(1923-1938)”, (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2006).
- ÇETE, Mehmet, “Türkiye-İran İlişkileri (1919-1938)”, (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, T.C. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2007).
- METİN, Celal, “Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)”, (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006).

AKDEVELİOĞLU, Atay ve KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, “Arap Olmayan Ülkelerle İlişkiler”, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, (Cilt I: 1919-1980)*, Baskın Oran (ed.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

_____; “Ortadoğu’yla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, (Cilt I: 1919-1980)*, Baskın Oran (ed.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C. IV (diğer ciltler farklı tarihlerde basılmış, toplam 10 cilt), İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1992.

AKŞİN, Aptülahat, *Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara: TTK Yayınları, 1991.

ALLEN, W.E.D. and Muratoff, PAUL, *Caucasian Battlefields: A History Of The Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, Cambridge: Cambridge University Press, 1953.

ARI, Tayyar, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2007.

ARMAOĞLU, Fahir, *Siyasi Tarih (1789-1960)*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1975.

ARSLAN, Esat, *Türk Dış Politikasında Ödün Değil, Uzlaş*, Ankara: X Yayınları, 2003.

Atatürk’ün Bütün Eserleri, 30 Cilt, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2005.

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, 3 Cilt, Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları:1, 2006.

CEVDET, Ahmet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. I, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1993.

Genel Kurmay Belgelerinde Kürt İsyanları, 2 Cilt, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012.

ERASLAN, Cezmi, “II. Abdülhamid Devrinde Osmanlı Devleti’nin İslam Birliği Siyaseti”, *Osmanlı*, 12 Cilt, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

GEREDE, Gerede, *“Siyasi Hatıralarım I, İran (Ağustos 1930-Haziran 1934)”*, İstanbul: Vakıf Basımevi, 1952.

- GÜRAKAR, Tolga, *Türkiye ve İran Gelenek, Çağdaşlaşma, Devrim*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012.
- İNALCIK, Halil, Devleti ‘*Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- _____;Devlet-i ‘*Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- _____;*Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Ruşen Sezer (Çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- HAKYEMEZ, Cemil, *Osmanlı-İran İlişkileri Ve Sünni-Şii İttifakı*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- HAMMER, J. Von, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul: Söğüt Yayınları, 2000.
- HEPER, Metin,*Devlet ve Kürtler*, İstanbul: Doğan Kitap, 2010.
- _____, *Türkiye’de Devlet Geleneği*, Ankara: Doğubatı Yayınları, 2006.
- JORGA,Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 5 Cilt, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2009.
- KARABEKİR, Kazım, *Günlükler*,2 Cilt, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.
- KARACA, Emin, *Ağrı Eteklerindeki Ateş*, İstanbul: Alan Yayıncılık, 199.
- KARAL, Enver Ziya ve UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, 9 Cilt Ankara: TTK Yayınları, 2011.
- KEDDİE, Nikki R.,*Roots Of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran*, New York: Yale University Press, 1981
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, Ankara: TTK Yayınları, 1993.
- KİSSİNGER, Henry, *Diplomasi*, İbrahim H. Kurt (Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Komisyon, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965)*, Ankara: Dış İşleri Bakanlığı Matbaası, 1968.
- KÜPELİ, Özer, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014.

- KÜTÜKOĞLU, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri I (1578-1590)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1962.
- LEWIS, Bernard, *What Went Wrong? Wesrern İmpact and Middle Eastern Response*, London: Pohenix Publishing, 2004.
- _____, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Boğaç Babür Turna (Çev.), Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2011.
- LEWIS, Bernard vd., *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, Anonim (Çev.), İstanbul: Kitabevi Yayıncılık, 1997.
- MAALOUF, Amin, *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- MC NEİLL, William H. , *Dünya Tarihi*, Alaeddin Şenel (Çev.), Ankara: İmge Kitabevi, 2001.
- ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (Gözden geçirilmiş 25. baskı), İstanbul: Alkım Yayınevi, 2005.
- ÖZGİRAY, Ahmet, “İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1923-1938)”, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, Berna Türkdoğan (drl.), Ankara: AKDİTK Atatürk Araştırma Merkezi, 2010.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “İran”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XXII, İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Cihan Hakanı ve Yenileşme Padişahı II. Sultan Mahmut*, İstanbul: bky, 2011.
- PEHLİVANOĞLU, A. Öner, *Ortadoğu ve Türkiye*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 2004.
- SANDER, Oral, *Siyasi Tarih İlk Çağlardan 1918'e*, Ankara: İmge Kitabevi, 2001.
- SARIKÇIOĞLU, Melike, *Osmanlı –İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, Ankara: TTK Yayınları, 2013.
- SARINAY, Yusuf, “İran”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XXXI, İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- SARWAR, G. , *History of Shah Ismail Safawi*, Alipauh, 1939, s. 89.

SOYSAL, İsmail, *Türkiye'nin Siyasi Andlaşmaları*, c. I (2 Cilt, basım tarihleri farklı), Ankara: TTK Basımevi, 2000.

_____, “1937 Sadabad Paktı”, *Çağdaş Türk Diplomasisi, 200 Yıllık Süreç*, Ankara: 1997.

SÜMER, Faruk, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

ŞİHALİYEV, Emin Arif, *Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya, İran, Türkiye Rekabetleri ve Ermeni Faktörü*, Ankara: Naturel Yayıncılık, 2004.

ŞİMŞİR, Bilal N., *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, 4 Cilt, Ankara: TTK Yayınları, 2001. (1. Cildi 1993 basımıdır.)

_____, *Bizim Diplomatlar*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1996.

TUNCER, Hüner, *Atatürkçü Dış Politika*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2008.

YILDIRIM, Ender, *Türkiye ve İran İlişkileri 1918-1960*, İstanbul: Giza Yayınları, 2011.

DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, <http://www.mfa.gov.tr/ataturk-doneminde-turk-dis-politikasi.tr.mfa>, (10.05.2015).

KILIÇ, Remzi, “Osmanlı Devleti’nin İran Politikası (16. ve 17. yüzyıl)”, <http://host.nigde.edu.tr/remzikkilic/makale/index.php?entry=entry091112-135422>, (10.10.2014).

_____, “Osmanlılar ile İran Arasında Nasuh Paşa(1612) ve Serav (1618) Antlaşmaları”, <http://host.nigde.edu.tr/remzikkilic/makale/index.php?entry=entry091017-125845>, (11.10.2014).

ÖZGEÇMİŞ

Serdar Kartal 28.05.1983 tarihinde Balıkesir’de doğdu. Malatya Hacı Ahmet Akıncı Lisesi’ni bitirdikten sonra Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi’nden 2003 yılında mezun oldu. Mezuniyetinden bu yana mülki idare amiri olarak görev yapan Serdar Kartal, İngilizce bilmektedir. Temel ilgi alanları tarih ve sosyolojidir.

İletişim Bilgileri :

E mail: serdarkartal1071@gmail.com

Telefon: 0505 877 54 90